

Μιχαήλ Γ. Μερακλής, Αριστείδης Ν. Δουλαβέρας,
Αναγνώστης Ευ. Παπακυπαρίσσης, Μανόλης Γ. Σέργης
(Επιμέλεια)

ΤΡΙΤΗ ΗΛΙΚΙΑ

ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

ΤΡΙΤΗ ΗΛΙΚΙΑ
ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

OLD AGE
A DIACHRONIC INTERDISCIPLINARY APPROACH

Michael G. Meraklis, Aristidis N. Doulaveras,
Anagnostis Ev. Papakyparissis, Manolis G. Sergis
(eds)

OLD AGE
A DIACHRONIC
INTERDISCIPLINARY APPROACH

K. & M. STAMOULIS PUBLICATIONS
THESSALONIKI

Μιχαήλ Γ. Μερακλής, Αριστείδης Ν. Δουλαβέρας,
Αναγνώστης Ευ. Παπακυπαρίσσης, Μανόλης Γ. Σέργης
(Επιμέλεια)

ΤΡΙΤΗ ΗΛΙΚΙΑ
ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ
ΚΑΙ
ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
Κ. & Μ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ
Π. Π. Γερμανοῦ - Ἰω. Μιχαήλ 2
546 22 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
Τηλ. 2310-264.748
69.46.461.460
email: anstamoulis@hotmail.com/xarpantidisioannis@gmail.com
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2022

ISBN: 978-960-656-094-1

Όλα τὰ δικαιώματα μετάφρασης, ἀναπαραγωγῆς καὶ προσαρμογῆς
κατοχυρωμένα γιὰ ὅλες τὶς χῶρες τοῦ κόσμου.

Copyright © by ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
Κ. & Μ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ καὶ ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ, 2022

*Ἡ πνευματικὴ ιδιοκτησία ἀποκτᾶται χωρὶς καμία διατύπωση καὶ χωρὶς τὴν ἀνάγκη
ρήτρας ἀπαγορευτικῆς τῶν προσβολῶν της. Σύμφωνα μὲ τὸν Ν. 2121/1993 καὶ τὴ διεθνή
σύμβαση τῆς Βέρνης (ποὺ ἔχει κυρωθεῖ μὲ τὸν Ν. 100/1975) ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσί-
ευση καὶ γενικὰ ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ παρόντος ἔργου, μὲ ὅποιονδήποτε τρόπο (ἠλεκτρονι-
κό, μηχανικό, φωτοτυπικό, ἠχογράφησης ἢ ἄλλο), τμηματικά ἢ περιληπτικά, στὸ πρωτότυ-
πο ἢ σὲ μετάφραση ἢ ἄλλη διασκευή, χωρὶς γραπτὴ ἄδεια ἀπὸ τὸν συγγραφέα.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
Μ. Γ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ	
Υπερήλικες	11
Α. ΘΕΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ	
ΜΑΡΙΑ ΒΑΜΒΑΚΟΠΟΥΛΟΥ	
Ένας ετεροχρονισμένος διάλογος για την πρεσβυτική πολιτεία.....	23
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Θ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ	
Άγιον Όρος και Τρίτη Ηλικία. Συμβολή στην μελέτη της μοναχικής βιωτής.....	45
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΑΡΚΟΥ	
Το γήρας ως αξία στη νεοελληνική και τη βουλγαρική φρασεολογία	57
ΒΙΟΛΕΤΑ ΤΣΑΦΑΡΑΚΗ	
Η γεροντική παρουσία στην Οδύσσεια. Η περίπτωση της Ευρύκλειας και της Αντίκλειας .	71
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΤΣΟΜΗΣ – ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΛΑΚΗΣ	
Τα γηρατειά στην Αρχαϊκή, Μελική, Μονωδική, Ποίηση: «βάρυς δέ μ' ὁ [θ]ῦμος πεπόηται (Σαπφώ, απ. 58, V.)»	91
Β. «ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΑ» ΘΕΜΑΤΑ (ΜΕ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΑΤΙΑ)	
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΓΡ. ΑΥΔΙΚΟΣ	
«Έλα, μικρή κόρη, να φύγομε ...»: Σώμα και ηδονή του γέρου στα σατιρικά δημοτικά τραγούδια	107
ΕΛΕΝΗ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ	
Η αναπαράσταση των γηρατειών στα είδη της προφορικής λαϊκής λογοτεχνίας και στα λαϊκά δίστιχα στ' Απεράθου της Νάξου.....	129
ΤΑΣΙΑ ΔΕΟΥΔΕ	
Η προσφορά της Τρίτης Ηλικίας στη διατήρηση και τη μετάδοση της ναξιακής άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς. Η περίπτωση της Απειράνθου Νάξου.....	173
ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ Ν. ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ	
Η Τρίτη Ηλικία στον παροιμιακό λόγο του λαού μας.....	197
ΒΑΪΟΣ Φ. ΚΑΜΙΝΙΩΤΗΣ	
«Τα χρόνια στέκονται, εμείς περνούμε»: Αντιλήψεις περί του γήρατος στην ελληνική παραδοσιακή κοινωνία	215
ΜΑΡΙΑΝΘΗ ΚΑΠΛΑΝΟΓΛΟΥ	
«Αυτήν την κουβέντα, σου την είπε γέρος!» Τα γηρατειά ως κοινωνική αξία στις ελληνικές λαϊκές αφηγήσεις	229
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΜΠΟΧΟΛΗ	
«Κεϊον Νόμιμον»: Ανιχνεύσεις ενός πανάρχαιου εθίμου στη λαϊκή αφηγηματική παράδοση.....	245
ΚΑΣΣΙΑΝΗ-ΜΑΡΙΑ ΚΟΝΤΑΞΗ	
Γεροντικές μορφές στο λαϊκό όνειρο.....	257
ΚΩΣΤΑΣ Δ. ΚΟΝΤΑΞΗΣ	
Η Τρίτη (γεροντική) Ηλικία στις παραδόσεις του ελληνικού λαού	271

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Ι. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Η παιγνιώδης εκτόνωση της Τρίτης Ηλικίας στην «παραδοσιακή» κοινότητα και τη σύγχρονη εποχή. Ενδεικτικές επισημάνσεις 281

ΣΤΕΛΙΟΣ ΜΟΥΖΑΚΗΣ

Το «άωρον» του θανάτου και οι οικογενειακές, κοινωνικές, ηθικές συμπεριφορές, ατόμων Τρίτης Ηλικίας, μέσα στις διαθήκες, στα ψυχικά και τα προικοσύμφωνα της Νάξου 16^{ου}-18^{ου} αιώνα. 295

ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ

Τα γηρατειά στην παραδοσιακή λαϊκή αντίληψη. Από τον σεβασμό στην απαξίωση 335

ΓΙΑΝΝΑ ΣΕΡΓΗ - ΜΑΡΙΚΙΤΑ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ

Γριές και άλλες μάγισσες στο λαϊκό, μαγικό παραμύθι 347

Γ. ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ**ΜΑΡΙΝΑ ΗΛ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ**

Όψεις του γήρατος στην ποίηση του Νίκου Δήμου: ο έρωτας, η νοσταλγία της νιότης και ο θάνατος 379

ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΘΩΜΑΪΔΟΥ – ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΚΩΦΟΥ

Πώς επιδρά η εκμάθηση ξένων γλωσσών στην ευεξία και την ψυχική υγεία μαθητών Μέσης και Τρίτης Ηλικίας 393

ΕΜΜΑΝΟΥΕΛΑ-ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΟΚΟΡΟΓΙΑΝΝΗ

Περί γήρατος φιλοσοφία στο καθαφικό έργο. Μορφές και σύμβολα της φθοράς..... 425

ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΩΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΕΡΓΗ

Ο ηλικιακός παράγοντας (the age factor) στη μάθηση της ξένης γλώσσας..... 449

ΑΣΠΑΣΙΑ ΜΙΧΑ-ΛΑΜΠΑΚΗ

Οι «Μεγάλοι» στα κείμενα νεοελληνικής λογοτεχνίας του Γυμνασίου 469

Δ. ΣΥΓΧΡΟΝΑ / ΝΕΩΤΕΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ**ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΥ-ΡΕΤΣΙΛΑ**

Η δημιουργικότητα ως πρόκληση στον διάλογο των «άκρων» 479

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΕΪΚΟΥ

Το σώμα ως διαβατήριο. Μια επισκόπηση λαϊκών αντιλήψεων για το γηράσκον σώμα 487

ΜΑΡΙΑ ΒΡΑΧΙΟΝΙΔΟΥ

«Μιλφείγ, καρφοκούτια, σαβανοκαρτέρηδες»: Γλωσσικά τεκμήρια του ηλικιακού ρατσισμού 505

ΠΑΥΛΟΣ ΓΚΟΥΡΝΕΛΗΣ

Τρίτη Ηλικία και τουρισμός..... 519

ΓΑΡΥΦΑΛΛΙΑ Γ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΟΥ

«Πότε γερνούμε σήμερα»: Λαϊκές αναπαραστάσεις για την έναρξη, την εικόνα και την άρνηση του γήρατος εν έτει 2021. Αναπαραστάσεις των «αγέραστων» σωμάτων στα Μ.Μ.Ε. 533

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ξ. ΚΑΡΠΟΥΖΗΣ

Σύγχρονα λαογραφικά ζητήματα σχετικά με την Τρίτη Ηλικία..... 581

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΤΣΑΔΩΡΟΣ

Η Τρίτη Ηλικία στην ψηφιακή λαογραφία 597

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Θ. ΚΑΤΣΑΡΗΣ

Γήρατος μεταμορφώσεις και παρεκτροπές..... 613

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΤ. ΚΟΡΡΕΣ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΡΚΑΤΟΣ - ΜΑΡΙΑ ΚΑ-
ΣΕΤΑ - ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΥΤΑΣ

Τα οστεοπορωτικά κατάγματα της σπονδυλικής στήλης και η αντιμετώπισή τους..... 621

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΚΟΦΙΝΑ

Κοινωνικές προσεγγίσεις του γήρατος και υγιής γήρανση 627

ΧΡΙΣΤΙΑΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ

Μεταμοντέρνα κατάσταση και παράδοση στην Ελλάδα: Προσεγγίζοντας τις
αντιλήψεις περί «Τρίτης Ηλικίας» στον τηλεοπτικό λόγο 643

ΝΙΚΗ ΛΙΑΚΟΥΡΑ

Τέχνη, μουσεία και Τρίτη Ηλικία: Χωρούν οι ανοϊκοί ασθενείς στον σημερινό
κόσμο;..... 653

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΩΡΑΪΤΟΥ - ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΔΕΜΙΡΤΖΙΔΟΥ - ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΝΤΣΙΩΤΗ

Η σχέση της συναισθηματικής νοημοσύνης και των γνωστικών ελλειμμάτων
στα άτομα προχωρημένης ηλικίας 669

ΘΕΟΔΩΡΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

Τρίτη Ηλικία και Άσκηση..... 689

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΑΚΚΑ – ΙΩΑΝΝΑ ΔΕΚΑΤΡΗ

Η ποιητική των γηρατειών. Αναπαραστάσεις της Τρίτης Ηλικίας: Από την ελ-
ληνιστική εποχή, στη σύγχρονη φωτογραφία και την πολιτιστική κατανάλωση 697

ΑΝΘΗ ΑΠ. ΣΑΧΑ

Η συμβολή των Κέντρων Ημερήσιας Φροντίδας Ηλικιωμένων (Κ.Η.Φ.Η.) στη
ζωή των ατόμων της Τρίτης ηλικίας..... 717

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ

Περί γιαγιάδων και παππούδων: Μια αφήγηση με αυτοεθνογραφικά στοιχεία
σε πέντε «επεισόδια» 735

ΚΑΤΕΡΙΝΑ Δ. ΣΧΟΙΝΑ

«Ο άνθρωπος έρχεται ώρα που γίνεται αντικείμενο»: Μέλω Αξιώτη *αυτοβιο-
γραφούμενη* 761

ΕΛΠΙΝΙΚΗ ΤΑΣΤΑΝΗ

«Το Facebook τώρα είναι η δεύτερη ζωή μου»: Facebook και ηλικιωμένοι..... 773

ΜΑΡΙΑ-ΙΩΑΝΝΑ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ

«Ούτε να τον κλάψω δεν μπόρεσα παιδί μου... Αχ, να τον χαιρετίσω δεν πρό-
λαβα! Ποιος να το περίμενε ...»: Μια λαϊκή γυναίκα αφηγείται την απώλεια –
λόγω κορωνοϊού – του γέροντα συζύγου της 799

ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΣΑΝΑΣΙΔΗΣ

Αναπαραστάσεις της Τρίτης Ηλικίας στον διαγωνισμό της Eurovision..... 809

ΠΕΡΙ ΓΙΑΓΙΑΔΩΝ ΚΑΙ ΠΑΠΠΟΥΔΩΝ: ΜΙΑ ΑΦΗΓΗΣΗ ΜΕ ΑΥΤΟΕΘΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΕ ΠΕΝΤΕ «ΕΠΕΙΣΟΔΙΑ»

Μανόλης Γ. Σέργης

Ομότιμος Καθηγητής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης
m.g.sergis@gmail.com

Βαθύ, βαθύ το δάσος της γεροντικής ερήμωσης...
(Γ. Ρίτσος, *Η δίψα και το ανέκδοτο άστρο*)

Εισαγωγικά

Περί γιαγιάδων και παππούδων ο λόγος στην παρούσα εργασία, σε μια δια-
χρονική θεώρηση της σχέσης τους με την ελληνική κοινωνία και ειδικότερα με
τα εγγόνια τους. Το «δράμα» αυτών των σχέσεων, όπως το εκλαμβάνω, κατανέ-
μεται εδώ σε πέντε «επεισόδια», μικρού και μεγάλου χρονικού εύρους, που έ-
χουν την έναρξή τους στον «παραδοσιακό» πολιτισμό και εξικνούνται μέχρι το
σύγχρονο παρόν, με αφορμή την εμφάνιση στην Ελλάδα της πανδημίας covid 19
τον Φεβρουάριο του 2020 κ.ε.

Η εργασία είναι σε κάποια τμήματά της αυτοεθνογραφική. Χρησιμοποιώ, δη-
λαδή, ως εργαλείο ανάλυσης την *Αναλυτική* (ειδικότερα) *Αυτοεθνογραφία*, διότι
επιλέγω να κλίνει η εργασία μου περισσότερο προς μια *επί σκοπώ ερευνητική α-
νάλυση*, άρα δεν εξοβελίζονται η απαραίτητη θεωρητική *τεκμηρίωση* και η βιβλιο-
γραφική αντίστοιχη. *Ταυτοχρόνως* όμως βασίζεται στη *βιωματική* θεώρηση του
θέματος, τον ακρογωνιαίο λίθο αυτού του είδους της ανάλυσης, με τη συνδρομή
διαφόρων πηγών από τη λογοτεχνία, την ποίηση, τον λαϊκό λόγο, κ.λπ.¹

«Επεισόδιο» πρώτο: Το παρελθόν, η «μεγάλη διάρκεια»

Το βραβευμένο από το περιοδικό *Αναγνώστης* βιβλίο της αείμνηστης Βού-
λας Μάστορη *Γιαγιά στο ψυγείο*² (βλ. φωτογρ. 1) αφηγείται με χιούμορ και δια-
κριτικότητα τις άοκνες προσπάθειες δύο μικρών αγοριών, του Λέανδρου και
Φαίδωνα, να διατηρήσουν τη γιαγιά τους αγέραστη, να την εμποδίσουν, όπως

1. Για όλα τα παραπάνω βλ. ενδεικτικά Μ. Γ. Σέργης, «Αυτοεθνογραφία (Autoethnography)»,
στον τόμο Μ. Γ. Βαρβούνης και Μ. Γ. Σέργης (επιμ.), *Πλάτανος ευσκιόφυλλος. Τιμητικός τόμος
για τον καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη*, Εκδοτικός Οίκος Κ. & Μ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2018,
675 κ.ε., όπου και η ξενόγλωσση, πλήθουσα, βιβλιογραφία.

2. Με εικονογράφηση της Ίριδας Σαμαρτζή, Ψυχογιός, Αθήνα 2017⁴.

λένε, να «ξεραθεί», σαν λουλούδι ή σαν φρούτο. Επινοούν προς τούτο διάφορες (ανεφάρμοστες τελικά όλες) πρακτικές: Να τη βάλουν σ' ένα βάζο με νερό, σαν τα κατακόκκινα τριαντάφυλλα που είχαν στο σαλόνι (σ. 15), να «μουλιάσουν» μαζί της στην μπανιέρα (16 κ.ε.), να την αλείψουν με κρέμα σοκολάτας φαγητού (σ. 22, συγχέοντες την κρέμα σώματος με εκείνην του φαγητού), να την τοποθετήσουν στο τεράστιο επαγγελματικό ψυγείο του κρεοπώλη (σ. 29). Στο τέλος της ιστορίας η γιαγιά θέτει επί τάπητος, στην ορθή του διάσταση, το ζήτημα: «Αν μπω στο ψυγείο, δεν θα ξεραθώ σαν γιαγιά, αλλά δεν θα έχω ζωή. Για να έχεις ζωή, για να έχεις ολόκληρη ζωή, πρέπει να γίνεις και γιαγιά - ξεραμένη γιαγιά». Τα αγόρια πείθονται τελικά για το αναπόφευκτο αποτέλεσμα και παραδέχονται ότι «... τα ξερά φρούτα είναι πιο γλυκά!» (σ. 35).

Φωτογραφία 1

Η Μάστορη επιθυμεί να εισδύσει στον κόσμο της παιδικής φαντασίας και να μιλήσει στους μικρούς της αναγνώστες για το αδήριτο τέλος του βίου, για τις αναπότρεπτες επιδράσεις του πανδαμάτορος χρόνου στο ανθρώπινο σώμα. Σε μια συνέντευξή της είχε προσδιορίσει το θεωρητικό πλαίσιο εντός του οποίου κινήθηκε για τη συγγραφή της τρυφερής αυτής ιστορίας: Τα μικρά παιδιά «... φοβούνται την απώλεια των αγαπημένων τους προσώπων, χωρίς όμως να εστιάζεται ο φόβος αυτός αποκλειστικά στον θάνατο, διότι αυτόν δεν μπορούν να τον συνειδητοποιήσουν. Από την άλλη, καίτοι τα γηρατεία φαντάζουν πολύ μακρινά για τα ίδια, αντιλαμβάνονται ότι σηματοδοτούν το φυσικό τέλος του ανθρώπου. Η λογοτεχνία που πραγματεύεται τέτοιο θέμα αποτελεί ένα ασφαλές μέσο ψυχι-

κής άσκησης για το παιδί, αν όχι για να ξεπεράσει φόβους ή φοβίες, τουλάχιστον να μπορέσει να τις αντιπαλέψει».³

Με δεδομένο ότι σχεδόν κάθε λογοτεχνικό κείμενο είναι εγγενώς πολύσημο, ότι δεν υφίσταται κατά κανόνα η έννοια της αυθεντικής ερμηνείας του, αλλά επιδέχεται πολλές από τους αποδέκτες του αναγνώσεις (οι οποίοι το μετατρέπουν σε πολλά διαφορετικά «κείμενα»),⁴ η ιστορία της γιαγιάς και των εγγονών της μού δίνει λαβή να καταθέσω κάποιες σκέψεις για τις διαχρονικές μεταξύ τους σχέσεις.

Κατ' αρχάς, κρίνω πως πρέπει να αναφερθεί ότι σήμερα πάμπολλες γιαγιάδες δεν αντιμετωπίζουν τα επερχόμενα γηρατειά όπως η παραπάνω ηρωίδα, η οποία τα αντεπεξέρχεται με *φυσικότητα* και *στωική απάθεια*. Η στάση της εμμέσως αποτελεί έναν δηκτικό υπαινιγμό για τις (πολλαχόθεν) προτεινόμενες συνταγές της «αιώνιας ομορφιάς» που μεταχειρίζονται πολλές από αυτές εναντιούμενες στον χρόνο· σαρκάζει τη ματαιότητά τους, τη βίαιη παρέμβαση στη φυσική τάξη των πραγμάτων, θέμα που αναπτύσσει διεξοδικά άλλη συνάδελφος στον «μετά χείρας» τόμο.⁵

Το νόημα της λαϊκής παροιμίας «το παιδί του παιδιού μου είναι δύο φορές παιδί μου» απέδιδε παραστατικά τη σχέση της γιαγιάς με τα εγγονάκια της στον «παραδοσιακό» μας πολιτισμό. Δεν είναι διόλου τυχαία (ως εκ τούτου) η επινόηση του επιθέτου *μαμμόθρεφτος*. Κατά το λεξικό του Γ. Μπαμπινιώτη, είναι ο καλομαθημένος, ο χαϊδεμένος, αυτός που ανατράφηκε με πολλές περιποιήσεις και χαϊδολογήματα, ο εξαρτημένος από τη μητέρα του, ο άβουλος, ο μαλθακός τελικά. Σημειώνεται όμως ότι το επίθετο προέρχεται από το *μαμμό-θρεπτος* (μάμμη + τρέφω), άρα αρχικά σήμαινε αυτόν που ανατράφηκε από τη γιαγιά του⁶ και όχι από τη μητέρα του, όπως εσφαλμένως νομίζεται. *Γλυκειά*, επίσης, ονομαζόταν η γιαγιά στην Πάτμο.⁷ Ο μαγικός βοηθός της Σιδερένιας στο παραμύθι «Το μαεμένο παλληκάρι» από το προαναφερθέν νησί είναι ένας σκύλος, ο οποίος, συν τοις άλλοις, μεταμορφώνεται σε «γλυκειά»-γιαγιά, για να ικανοποιήσει την επιθυμία της Σιδερένιας να την ιδεί. Η γιαγιά απαιτεί να της αποκαλυφθεί όλη η αλήθεια που αποκρύβει η κόρη για τον άνδρα της-θεριό, ο οποίος κατασπαράσσει και ανθρώπους. Απαιτεί να της εκμυστηρευθεί το μυστικό της επειδή είναι η «γλυτσειά» της.⁸ *Καλή* στην Κέρκυρα ήταν η γιαγιά-προμήτωρ,⁹

3. <https://www.talcmag.gr/vivlio/mastori/>

4. J. Fiske, *Television culture*, Routledge, London 1987, 14 κ.ε.

5. Αναφέρομαι στην εργασία της κ. Γαρυφ. Θεοδωρίδου.

6. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 1998, 1048.

7. Παναγ. Κρητικός, «“Τα σκολειά της κάρτσας” εις την Πάτμον», *Λαογραφία* 14 (1952), 127, υποσημ. 1.

8. Παναγ. Κρητικός, «Πατινώτικα παραμύθια», *Λαογραφία* 16 (1956), 392. Πρβλ. του ιδίου, «Πατινώτικα παραμύθια», *Λαογραφία* 15 (1953), 294.

η ευγενής, η καλοσυνάτη, η πλήρης ευγενών αισθημάτων. Κατά τον Γ. Δημητροκάλλη, το Καλή υπήρξε προσωνύμιο αρχαίων θεοτήτων, φερ' ειπείν της Τύχης, της Μοίρας, αργότερα δε όνομα κάποιων μικροδαιμονικών θεοτήτων, όπως της Καλής των Ορέων,¹⁰ της Καλής των Οβριών της Κύπρου, της Κυρα-Καλής της αρχόντισσας των Νεράιδων, κ.ά.¹¹ Η ύπαρξη μιας Θεάς Καλής, παρά τις διατυπωμένες αντιρρήσεις, μπορεί να επιβεβαιωθεί από επιγραφές των πτολεμαϊκών χρόνων. Σ' αυτές τις περιπτώσεις μάλλον το *Καλή* διατηρεί ακόμη την έννοια της ωραίας. Επειδή όμως πρόκειται για κείμενα της ελληνιστικής εποχής, ενδέχεται η έννοια της να έχει «εκπέσει» σ' αυτήν που εννοούμε πλέον σήμερα (εννοώ καλοσυνάτη).

Λέγεται πως ανέκαθεν η γιαγιά, αν και προέρχεται από τον κόσμο των ενηλίκων, εντάσσεται εύκολα στο «στρατόπεδο» του παιδιού, αφού του επιτρέπει να εκφράζει και να πράττει κρυφά από τους γονείς του ό,τι απαγορεύεται από αυτούς ως ανθυγιεινό (σε ό,τι αφορά στη διατροφή) ή και επικίνδυνο (σε ό,τι σχετίζεται με τη διαπαιδαγώγησή τους). Και τα παιδιά, φυσικά, επωφελούνται. Η έρευνα των Β. και Ε. Kahana (του 1971, την επιλέγω *επίτηδες* ως χρονικά απώτερη) απέδειξε ότι προτιμούν εκείνους τους παππούδες που τους ικανοποιούν όλες τις επιθυμίες τους.¹² Αυτονοήτως μάλλον...

Κρίνω όμως πως τέτοιου είδους προβλήματα δεν απασχολούσαν την «πα-ραδοσιακή» ελληνική κοινωνία. Οι παππούδες και οι γιαγιάδες συμμετείχαν στην ανατροφή των παιδιών με το ίδιο βάρος ευθύνης (για την εξέλιξή τους) που είχαν αναλάβει οι γονείς τους, μετέρχονταν τις ίδιες «στρατηγικές» ή παιδαγωγικές αρχές. Γιατί απλούστατα αυτές (και των δύο μερών, γονέων-παππούδων) ήταν κοινές και επειδή (έν τέλει) τα δύο μέρη που προανέφερα δεν υφίσταντο στην κοινωνική δομή ως διακριτές ομάδες κοινωνικοποίησης, αλλά συναποτελούσαν ένα αζεχώριστο όλον. Δεν ετίθετο, δηλαδή, θέμα υπερβάσεως των ορίων των αρμοδιοτήτων τους, ώστε να προκύψει ενδοοικογενειακή σύγκρουση. Καθόριζαν τη συμπεριφορά τους κι αυτοί κατά το επιβεβλημένο ήθος και την ανάγκη να ανατραφούν τα νεαρά μέλη της οικογένειάς τους και να διαπαιδαγωγηθούν σύμφωνα με τις υφιστάμενες κοινοτικές αξίες. *Αυτές ήταν το κοινόχρηστο πρότυπο που καθόριζε ανάλογες δράσεις και συμπεριφορές.* Οι παππούδες

9. Γεράσιμος Σαλβάνος, «Λαογραφικά σύλλεκτα εξ Αργυράδων Κερκύρας», *Λαογραφία* 10 (1929-1932), 122.

10. Πρβλ. Ν. Γ. Πολίτης, *Λαογραφικά σύμμεικτα* 2 (1975²), 45-47.

11. Ως βαπτιστικό όνομα είναι *αυτοτελές* και *ανεξάρτητο* ήδη από τους αρχαίους χρόνους, και με αυτές του τις δύο ιδιότητες εισήλθε στον μεσαιωνικό κόσμο, τον οποίο διέβη χρονικά και χωρικά, από την Μακεδονία μέχρι τα Δωδεκάνησα και την Κρήτη, από την Κάτω Ιταλία μέχρι την Κύπρο. Βλ. για όλα τα παραπάνω εκτενέστερα στο Γ. Δημητροκάλλη, «Η αγία Καλή», *Λαογραφία* 39 (2003), 318 κ.ε.

12. Eva Kahana, Boaz Kahana, «Theoretical and research perspectives on grandparenthood», *Aging and Human Development* 2 (1971), 261-268.

δημιουργούσαν σχέσεις με τα εγγόνια τους ως αποδείξεις ενεργούς εμπλοκής, διότι δεν ετίθετο θέμα υπερβάσεως των κοινωνικών ορίων με δικές τους παρεμβολές.

Οι σχέσεις γονέων και παππούδων ήταν γενικώς καλές, γι' αυτό και οι εξαιρέσεις προξενούσαν δέος και ταραχή στην προσωρινώς διασαλευόμενη κοινότητα. Είχε αναπτυχθεί ένας κόσμος αμοιβαιότητας μεταξύ των γενεών, με ποικίλο (οπωσδήποτε, αναπόφευκτα) συναισθηματικό περιεχόμενο.¹³ Αλίμονο αν παραδεχούμε κοινοτυπία στα συναισθήματα... Αλίμονο αν υποτιμηθούν εντάσεις και τριβές στις οικογενειακές σχέσεις...

Δεν παραλείπω την οικονομική και τότε συνδρομή που παρείχαν στην οικογένεια. Στον οικονομικό προϋπολογισμό τους οι παππούδες, τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1960 κ.ε., είχαν προβλέψει την προς τα τέκνα τους οικονομική αρωγή,¹⁴ με βεβαία την ελπίδα ότι εκείνα δεν θα λησμονήσουν την υποχρέωσή τους να ανταποδώσουν τα *τροφεία*, με την περίθαλψή τους ή την οικονομική στήριξή τους κατά τη χαλεπή περίοδο του βαθέως γήρατος. Εννοώ την *εἰς χρήματα* οικονομική στήριξη, διότι θεωρώ πως η άλλη της μορφή, σε προϊόντα της γης και του ζωικού τους κεφαλαίου, ήταν διαρκής παλαιόθεν. Πόσο δραματικά άλλαξε η προσμονή της ανταπόδοσης των ευεργεσιών!

Δεν αποκλείω βεβαίως την καταφυγή των παιδιών, των μικρότερων ιδίως ηλικιακά, στη γιαγιά σε κάποιες περιπτώσεις που οι γονείς τους συμπεριφέρονταν προς αυτά με επιτιμητικό τρόπο ή όταν τα επέπλητταν και τα κακομεταχειρίζονταν.

Για τους περισσότερους της γενιάς μου η εικόνα του γηραιού ασπρομάλλη παππού και της κυφής γιαγιάς φέρουσας ενίοτε μυωπικά γυαλάκια στην άκρη της μύτης, μια ρομαντική εξεικόνιση ελλημμένη από την παγκόσμια λογοτεχνία, ήταν ακόμη αυταπόδεικτη πραγματικότητα· όπως και η αναπαράστασή τους ως ευτυχών ψυχών όταν τους παρείχετο η ευκαιρία να προσφέρουν αγάπη και θαυμασμό, αλλά με την ανταμοιβή τους κατά νουν δεδομένη...

Οι παππούδες και οι γιαγιάδες συνέβαλλαν καταλυτικά στη συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών, στη μετάδοση αξιών και προτύπων βίου, ειδικά όταν η συχνότητα της διε-επαφής τους ήταν μεγάλη. Και ήταν, διότι την ευνοούσε η γεωγραφική τους εγγύτητα. Η ανατροφή και η κοινωνικοποίησή μας, αδιακρίτως φύλου, ήταν ανατεθειμένες (συγκριτικά) ατύπως στις γιαγιάδες,¹⁵ οι εξωοικιακές δραστηριότητες ημών των ανδρών ήταν συνδυασμένες περισσότερο με

13. Πρβλ. τα σχετικά αντίστοιχα συμπεράσματα της έρευνας (στην Αγγλία, τέλος της δεκαετίας του 1940) του J. H. Sheldon, *The social medicine of Old Age*, Oxford 1948, 157.

14. Πρβλ. αντιστοίχως A. J. Cherlin, F. F. Furstenberg, *The new American grandparent: A place in the family, a life apart*, Basic Books, New York 1986 και 1992².

15. Πρβλ. Alex. Pashos, «Does parental uncertainty explain discriminative grandparental solicitude? A cross-cultural study in Greece and Germany», *Evolution and Human Behavior* 21 (March 2000), 97-109.

τον παππού.¹⁶ Το ανδρικό πρότυπο και πάλι: Η εμπιστοσύνη στη νουθεσία του παππού, στις πρακτικές επί του βίου συμβουλές του, στην πρακτική επίλυση των εκτός οικίας καθημερινών ζητημάτων, στην άνεση που μας παρείχε το *ομόφυλον* να συζητήσουμε μαζί τους (έφηβοι πλέον) «ανδρικά» θέματα, της εφηβείας.¹⁷ ήταν εξ άλλου και η ...πηγή της υλικής μας χρηματοδότησης, ως διαχειριστές του βαλαντίου τους... Αδυνατώ να διακρίνω τη στενότερη ή την ολιγότερο εγγύτερη σχέση που συνήπταμε με τους εκ μητρός ή τους εκ πατρός παππούδες και γιαγιάδες,¹⁸ καθόσον την καθόριζαν (πλην των κοινωνικών) και άλλοι, κυρίως ενδοοικογενειακοί όροι. Όταν η μητέρα (π.χ.) καταφερόταν διαρκώς εναντίον των εκ πατρός παππούδων / γιαγιάδων τι θα ανέμενε κάποιος για την πρόσληψη αυτών των δυστυχών από τα νεαρά εγγόνια τους; Στην Αμερική πάντως η εργασία της Ann R. Eisenberg έδειξε ότι οι νεαρής ηλικίας εγγονοί διατηρούν στενότερες σχέσεις με τους/τις εκ μητρός παππούδες/γιαγιάδες,¹⁹ γεγονός που αναδεικνύει και πάλι τη σχέση μάνας-κόρης. Μια πρόσφατη σχετική (2012) έρευνα στην Ιταλία απέδειξε ότι οι παππούδες αποδίδουν μεγάλη σπουδαιότητα στον υποστηρικτικό και παιδαγωγικό τους ρόλο.²⁰ Όσο μικρότεροι ηλικιακά ήμασταν, εκ πείρας το γράφω, αλλά έχει αποδειχθεί στην Αμερική,²¹ τόσο οικείοι και επιρρεπείς στην αγκαλιά της γιαγιάς αποδεικνυόμαθα· κι εκείνη πιο οικεία με το πρωτότοκο νέο μέλος της οικογένειας, ειδικά αν ήταν το αγόρι του γιου της, όπως οι υπέργηρες αφροαμερικανές γιαγιάδες του Σαν Φρανσίσκο σε πρόσφατη έρευνα.²² Η σχέση τους εξαρτιόταν όμως από το πρωτότοκο και τα

16. Πρβλ. Cindy Block, «Dyadic and gender differences in perceptions of the grandparent-grandchild relationship», *Journal of Aging and Human Development* 51: 2 (2000), 85-104.

17. Η έρευνα των Eva Kahana, Boaz Kahana, «Grandparenthood from the perspective of developing grandchild», *Development Psychology* 3: 1 (1970), απέδειξε μείωση των σχέσεων εγγονών παππούδων / γιαγιάδων μετά την είσοδο των πρώτων στην ταραγμένη (για πολλούς από αυτούς) εφηβεία. Μάλλον αντίθετα αποτελέσματα προσέκομισε η έρευνα της Gizela Konopka, *Young girls: A portrait of adolescence*, Routledge 1983. Σε δείγμα 920 κοριτσιών (δεκαετία 1980), 12-18 ετών εγγόνια που βρίσκονταν στην εφηβεία edήλωσαν ότι εμπιστεύονται τις γιαγιάδες.

18. Βλ. όμως Alex. Pashos, «Does parental uncertainty explain discriminative grandparental solicitude? A cross-cultural study in Greece and Germany», ό.π., όπου αποδεικνύεται ότι στην αγροτική Ελλάδα (τονίζω) οι εκ πατρός παππούδες / γιαγιάδες παρείχαν *περισσότερη φροντίδα* στα εγγόνια τους. Τα πορίσματα πάντως της έρευνας των Eva Kahana, Boaz Kahana, «Grandparenthood from the perspective of developing grandchild», ό.π., 264, συμπίπτουν με τα πα-
ραπάνω.

19. Ann R. Eisenberg, «Grandchildren's perspectives on relationships with grandparents: The influence of gender across generations», *Sex Roles* 19 (1988), 205-218.

20. Martina Sorti, R. Tschiesner, Alessandra Farneti, «Grandparents-grandchildren relationship», *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 46 (2012), 895-898.

21. Sarah Cunningham-Burley, «“We don't talk about it...”. Issues of gender and method in the portrayal of grand fatherhood», *Sociology* 18: 3 (1984), 325-338.

22. Πρβλ. Barbara Barer, «The “grands and greats” of very old black grandmothers», *Journal of Aging Studies* 15: 1 (2001), 1-11.

υστερότερα, από τα εγγόνια τα «χαρισματικά», όπως τα ορίζει η Karen Fingerman («particularly special»), ή τα ενοχλητικά και τα προκλητικά,²³ καθορισμένα όλα αυτά (όπως γίνεται αντιληπτό) από τις ισχύουσες στην Ελλάδα επί αιώνες κοινωνικές συμβάσεις, τους κοινωνικούς ρόλους, την έννοια του κοινωνικού φύλου, κ.ά.

Επειδή η αποδοχή στη σχέση τους ήταν αμοιβαία, οι παππούδες-γιαγιάδες μπορούσαν να συμβουλευσουν τα εγγόνια, να τα καθοδηγήσουν, να καταπραΰνουν τον πόνο τους, χωρίς να κινδυνεύουν (όπως προειπώθηκε) να έρθουν αντιμέτωποι με ακραίες αντιδράσεις των γονέων τους. Ένα μεγάλο μέρος της αυτοεκτίμησης των παιδιών οφειλόταν στους επαινετικούς λόγους και στην τρυφερή αγκαλιά (ειδικά) της γιαγιάς. Η συνεισφορά τους στην ανάπτυξη της ταυτότητας τους, της οικογενειακής ειδικότερα, ή της τοπικής, ως φορέων της τοπικής παράδοσης, είναι μάλλον αυτονόητη. Την επαναφέρω εδώ απλώς: Ήταν οι δίαυλοι για τη μεταβίβαση της εθνοτικής, της τοπικής και εθνοπολιτισμικής ταυτότητας στα εγγόνια τους.²⁴ Ειδικότερα οι γιαγιάδες. Η ουσιαστικότερη ίσως προσφορά των παππούδων στα εγγόνια τους ήταν η σύνδεση που τους προσέφεραν με το παρελθόν του σογιού τους. Η ίδια η παρουσία τους ανανέωνε το παρελθόν. Οι συζητήσεις για το σόι, ειδικά με τους παππούδες, συνέβαλαν στο να διατηρούν τα νέα παιδιά, όσα ενδιαφέρονταν, δεσμούς με το παρελθόν και την «οικογενειακή παράδοση» και να βιώνουν το απαραίτητο (όπως το θεωρώ) αίσθημα της συνέχειας, για να πάψουν να θεωρούν τον εαυτόν τους ως αρχή και τέλος του κόσμου (όπως συμβαίνει με τα σημερινά παιδιά).

Οι αφηγήσεις των παππούδων βοηθούσαν στην οικοδόμηση ταυτότητας, στον σχηματισμό του εαυτού. Ανάλογα συμπεράσματα έχουν διατυπώσει και ξένοι ερευνητές.²⁵ Ειδικά οι παραμυθιακές, στα χρόνια τα παιδικά. Η γενιά μου, στο μεγαλύτερο τμήμα της, κάθε φορά που οι μνήμες της την φέρνουν στα σκαλοπάτια της θύμησης των γιαγιάδων μας, εκφράζει το παράπονο που διατυπώνει ο λησμονημένος ποιητής Λ. Πορφύρας²⁶ στους παρακάτω τρεις τελευταίους στίχους ή στη νοσταλγία του μουσικού-στιχουργού Δημ. Αποστολάκη για κείνα τα αγαπημένα πρόσωπα που μας έκαναν τον κόσμο παραμύθι: ²⁷

23. Karen Fingerman, «The Good, the Bad and the Worrisome: Emotional complexities in grandparents' experiences with individual grandchildren», *Family Relations* 47: 4 (1998), 403-414.

24. Βλ. Arnold Leonard Epstein, *Ethos and identity: Three studies in ethnicity*, Tavistock Publications, 1978, τελευταία έκδοση Adline Transaction Publishers, N. Brunswick & London 2006, ειδικά στο κεφάλαιο «Identification with the grandparents and Ethnic Identity».

25. Βλ. (ενδεικτικά) Martina Sorti, R. Tschiesner, Alessandra Farneti, «Grandparents-grandchildren relationship», *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 46 (2012), 895-898, από την Ιταλία.

26. «Το στερνό παραμύθι», *Μια χώρα πάντα σιωπηλή*, επιμ. Έλλη Φιλοκύπρου, Ερμής, Αθήνα 1999.

27. «Της γιαγιάς τα παραμύθια», Χαΐνηδες (1991), στίχοι Δημ. Αποστολάκη.

*Πήραν στρατί-στρατί το μονοπάτι
 βασιλοπούλες και καλοκυράδες
 από τις ξένες χώρες βασιλιάδες
 και καβαλάρηδες απάνω στ' άτι.
 Και γύρω-γύρω απ' της γιαγιάς μου το κρεβάτι
 ανάμεσα από δυο χλωμές λαμπάδες
 περνούσανε και σαν τραγουδιστάδες
 της τραγουδούσαν – ποιος το ξέρει – κάτι.
 Κανείς για της γιαγιάς μου την αγάπη
 δε σκότωσε το Δράκο ή τον Αράπη
 και να της φέρει το αθάνατο νερό.
 (...)*

*Θυμούνται ως τώρα τη γιαγιά έτοιμας λογής ν' αρχίζει
 και σε καιρούς αλλοτινούς ο νους τση ν' αρμενίζει.
 Να μου μιλεί σιργουλεντά για κείνα και για τ' άλλα
 για μαγικά, για έρωτες, για φονικά μεγάλα.
 Για βασιλιάδες, νιους καλούς που κάστρα επατούσαν
 τσι μάισσες και τα θεριά σκοτώναν κι ενικούσαν.
 Κι όντεν ο ύπνος ο γλυκύς δόξευγε το μυαλό μου
 στον κόσμο των παραμυθιών γύριζ' ο λογισμός μου.*

Παραμύθια δεν άκουσα από τις γιαγιάδες μου. Η μία, η εκ μητρός, έτσι κι αλλιώς, δεν διέθετε υπολειπόμενον χρόνο από τις καθημερινές της ενασχολήσεις (στο χωράφι και στην επιμέλεια των του οίκου της)· από την άλλη, την πεθερά της, η μάνα μου με απεμάκρυνε συνειδητά... Γι' αυτό και οι μνήμες που με συντροφεύουν μέχρι σήμερα, ουδόλως ατονισμένες, είναι συνδυσμένες περισσότερο με την εκ μητρός. Πηγές αυτών των ενθυμήσεων είναι πάμπολλες. Μένω σε μία, την οποία αξιολογώ σημαντική: Στις γεύσεις που ανασυνθέτουν τις παιδικές μου μνήμες τις συνδυσμένες μ' εκείνην· με το δικό της κουζινάκι, όπου καταφεύγαμε τα μικρά εξαδέλφια για να κορέσουμε την πείνα μας, μετά από πρόσκλησή της ή κατ' εντολήν των μανάδων μας, όταν εκείνες δεν προλάβαιναν να ετοιμάσουν το επιούσιον έδεσμα. Οι τηγανητές πατάτες (ως αγαπημένο παιδικό έδεσμα) τηγανισμένες «στα ξύλα», στο *μαυροτήανο*, όπως το λέγαμε, είναι συνδεδεμένες στη μνήμη μου με ένα πρόσωπο, παραπέμπουν στη γιαγιά μου. *Νοστιμότερες* δεν έχω απολαύσει. Όμως *νόστος* σημαίνει την επιστροφή στην πατρίδα, εξ ου το «νόστιμον ήμαρ», το οποίο σε μένα δηλώνει την επιστροφή στους τόπους της παιδικής ηλικίας, στα αγαπημένα πρόσωπα, στις χαμένες γεύσεις, στα εξάσια (ακόμη τότε) αρώματα της Φύσης...

Ενθυμούμαι κι εγώ (από τις παλαιότερες στιγμές του βίου μου) την εκπληκτική σκηνή που αναπαριστάνει η Νάντια Σερεμετάκη, ως προσωπική ανάμνηση και ως οικεία εικόνα, μαζί με άλλα παιδιά «εγκιβωτισμένα» σ' αυτήν (την εικόνα-σκηνή): «Η γιαγιά έλιωνε στα δάχτυλά της καροτάκι, πατατούλα, μακαρονάκι, τό 'φερνε στο στόμα της για να νιώσει τη θερμοκρασία, ίσως και στη γλώσσα της, κι έπειτα τό 'δινε στο μικρό παιδί. Ακόμη κι αν δεν έκαιγε το φαΐ, η κίνηση γινόταν» (...). Όταν η τροφή ήταν σκληρή, όπως η κόρα του ψωμιού, τη μαλάκωναν με το σάλιο...».²⁸

Ανάλογες τρυφερές, νοσταλγικές εικόνες μάς μεταφέρει η στιχουργός Sunny Μπαλτζή:

*Σήμερα γιορτάζω κι είναι όλα μαγικά
η γιαγιά μου μαγειρεύει όνειρα τηγανητά.
Η αγάπη μας μυρίζει μες στο σπίτι το παλιό,
η αγάπη που δεν μπόρεσα να βρω.*

*Δεν κατάλαβα ποτέ μου τι με φέρνει εδώ
απ' την εθνική όταν στρίβω στο μικρό χωριό.
Δεν υπάρχει πια κανένας στη μικρή αυλή
τρίζει η ξύλινη η σκάλα και μελαγχολεί.*

*Σήμερα γιορτάζω κι είναι όλα μαγικά
η γιαγιά μου μαγειρεύει όνειρα τηγανητά.
Η αγάπη μας μυρίζει μες στο σπίτι το παλιό,
η αγάπη που δεν μπόρεσα να βρω.*

*Το ντουλάπι ραγισμένο, άδεια τα κουτιά
κάποιος σφράγισε τη βρύση και δεν στάζει πια.
Στη σκληρή φωτογραφία μου δίνει ένα φιλί
με κοιτάζει και της λέω πως πεινάω πολύ.²⁹*

Τα περί πολιτισμικών παραδηλώσεων της όσφρησης, των οσμών και της γεύσης είναι γνωστά από την πλήθουσα σχετική λαογραφική βιβλιογραφία.³⁰ Υπενθυμίζω πως οι λέξεις έχουν μνήμη και γεύση, ότι είναι συνδεδεμένες με την ιθαγένεια, με τα εθνικά συναισθήματα, με τα οικογενειακά (είμαι απολύτως βέ-

28. Κ. Νάντια Σερεμετάκη, *Παλιννόστηση αισθήσεων. Αντίληψη και μνήμη ως υλική κουλούρα στη σύγχρονη εποχή*, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνης, Αθήνα 1997, 73.

29. «Η γιαγιά μου μαγειρεύει όνειρα τηγανητά», μουσική Λάκης Παπαδόπουλος.

30. Βλ. ενδεικτικά Μ. Γ. Σέργης, *Αστική Λαογραφία. Αναπαραστάσεις της Αθήνας (1880-1896) στο συγγραφικό έργο του Μιχαήλ Μητσάκη: Χώρος, κοινωνία, πολιτισμοί, ταυτότητες*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2016, 183-207.

βαιος για τα τελευταία). *Παρεμπιπτόντως*, ας αναφερθεί εδώ παρενθετικά, ότι ενθυμούμαι το δικό μου συναισθηματικό «δέσιμο» με το χωριό μου μέσω των μνημών των γεύσεων: Τη δεκαετία του '70, φοιτητής στην Αθήνα, ανέμενα σε κάποιο πρακτορείο ναξιακών προϊόντων³¹ το δικό μου «μποδοσίδι» (αποδοσίδι), ένα κουτάκι με τα χειροποίητα γλυκά της μάνας μου, τα μυρωδάτα ξινοτύρια, καμιά «μπουκουνιά» γλινερό,³² «προβάτσες»,³³ άλλα χορταρικά και ο,τιδήποτε (= όποια άλλη γεύση) γνώριζαν οι δικοί μου πως δεν πρόκειται να βρω στο αθηναϊκό εδεσματολόγιο. Το κουτάκι εκείνο ήταν (συν τοις άλλοις) το μέσον για την επανασύνδεσή μου με τον γενέθλιο τόπο, μέσα από την *μνήμη των αισθήσεων* της όσφρησης και της γεύσης· *υλικά αντικείμενα προικισμένα με επιπλέον νόημα, συμβολικό*. Η τροφή, και ως *ηδονή*, καθορίζει παιδιόθεν τον ψυχικό βίο του ατόμου, παρά τον ιδεολογικό αγώνα κάποιων λογίων, διανοητών, εξουσιαστών να υποβαθμίσουν τη σημασία της...³⁴

Η παράγραφος αυτή ας λειτουργήσει ως «γέφυρα» προς όσα έπονται στη δεύτερη «σκηνή». Οι εμπειρίες μου και η μελέτη του θέματος *στον γενέθλιο τόπο* ενισχύουν την επιβεβαιωμένη θεωρία (και στην αστική ακόμη Αγγλία,³⁵ τέλη 20^{ου} αι.) ότι οι γέροντες γονείς της ελληνικής «παραδοσιακής» κοινότητας *ελάχιστες φορές*, όταν έφθναν σε έσχατη ανάγκη ειδικής φροντίδας, όταν δηλαδή αυτή υπερέβαινε κατά πολύ τις δυνατότητες αυτοεξυπηρετήσεώς τους, *επέλεξαν να εγκαταλείψουν την εστία τους και να εγκατασταθούν στην κατοικία των παιδιών τους*, ακόμη και αν έπρεπε να μετακινηθούν ελάχιστα μέτρα μέσα στο ίδιο το χωριό, πολλῶ δε μάλλον στην παρακείμενη μικρή πόλη... Όσοι, ελάχιστοι, *ενεργοί γέροντες* επέλεξαν τελικά εθελουσίως την «αποδημία» προσέφεραν και πάλιν ικανές υπηρεσίες στα εργαζόμενα τέκνα τους, ιδίως οι γιαγιάδες· και έφεραν βαρέως την εξάρτηση από αυτά, όταν πλέον αδυνατούσαν να τους προσφέρουν ως αντιχάρισμα την αρωγή τους... Θεωρώ πολύ σημαντικά, επειδή είχα άλληνη εντύπωση, αβάσιμη δηλαδή πίστη, όσα η επιστημονική βιβλιογραφία μού αποκάλυψε: Η οικογενειακή αμοιβαιότητα, η διεισδυτικότητα της οικογενειακής απαρτίωσης (σε πολλούς τομείς) στις αναπτυσσόμενες χώρες της Ευρώπης (μένω σ' αυτήν) στα τέλη του 20^{ου} αι. δεν ατονούσαν, ως αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης και των νέων ρυθμών της ζωής, αλλά αποτελούσαν κανόνα.

31. Ιδού ένα λαμπρό θέμα διατριβής που προτείνω στους (αξιώτες) φοιτητές.

32. Ένα κομμάτι παστό χοιρινό. Πρβλ. Μ. Γ. Σέργης, *Λαογραφικά και εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάξου*, Προοδευτικός Όμιλος Γλινάδου Νάξου, Αθήνα 1994, 208 κ.ε.

33. Η τοπική εκδοχή του *σταμναγκαθιού*.

34. Από την πληθώρα της σχετικής βιβλιογραφίας κρίνω σκόπιμο να παραπέμνω στη μελέτη του λαϊκού θεάτρου, όπου τα πάντα «μεταφράζονται» σε σώμα, τροφή, γέλιο, χόμα. Βλ. ενδεικτικά στον Γ. Κιουρτσάκη, *Καρναβάλι και καταγκιόζης. Οι ρίζες και οι μεταμορφώσεις του λαϊκού γέλιου*, Κέδρος, Αθήνα 1995².

35. Πρβλ. P. Thomson, C. Itzin, M. Abenstern, *I don't feel old*, Oxford University Press, Oxford 1990, 210.

Άλλαξε βέβαια το περιεχόμενο των σχέσεων, ο χρόνος που αφιερωνόταν σ' αυτές, αλλά οι παρεχόμενες στους ηλικιωμένους φροντίδες ήταν πολύ σημαντικές για την επιβίωσή τους.³⁶

«Επεισόδιο» δεύτερο: Οι ανεπαίσθητες και οι αισθητές «μετατοπίσεις» μετά το 1974, κυρίως μετά τη δεκαετία του 1980

Καθ' όλον τον προηγούμενο εικοστό αιώνα, μέχρι την οριακή δεκαετία του 1970, ο σεβασμός, η εκτίμηση, η υπακοή και η φροντίδα για τους γέροντες γονείς ήταν αναμφισβήτητα καθήκοντα των παιδιών.³⁷ Η φροντίδα για τα ηλικιωμένα άτομα αποτελούσε μια μη κανονιστική υποχρέωση.³⁸ Είχε επιβληθεί ως μια ηθική τάξη, ως αναπόφευκτη υποχρέωση, ειδικά επειδή σχετιζόταν με άτομα «αναγκεμένα» (χρήζοντα βοήθειας). Ήταν έκφραση ευγνωμοσύνης έναντι μιας προσφοράς, αίσθηση καθήκοντος.³⁹ *Αντιπελάργησιν* την αποκαλούσαν οι Αρχαίοι.⁴⁰ Οι επόμενες παροιμίες από τη Νάξο αποδίδουν με τη σοφία τους μιαν ανυπόκριτη αλήθεια: «Ο πλούτος των φτωχών είναι τα παιδιά τους», «δέκα παιδιά νάχει ο γονιός, τα βγάνει πέρα. Τον έρημο τον γονιό τα δέκα του παιδιά δεν μπορούνε να τονε συντηρήσουνε...», «αν έχεις καλά παιδιά, τα έχεια τι τα θες; Κι αν έχεις κακά παιδιά, τα έχεια τι τα θες;». Τα καλά παιδιά ανατρέπουν την οικονομική κατάσταση των γερόντων γονέων τους και καθιστούν ανώφελα τα πλούτη τους. «Ο πλούσιος με τα λεφτά του κι ο φτωχός με τα παιδιά του», συμπληρώνει μια άλλη. Ασφαλώς, κάποια από αυτά εξέφραζαν τις υποχρεώσεις τους προς τους γηραιούς γονείς ως αναπόφευκτο μεν, αλλά και δυσάρεστο γεγονός... Κάποιοι μακρινότεροι συγγενείς εξέφρασαν ακόμη πιο απροκάλυπτα την παραπάνω σχέση, όπως αναφέρω παρακάτω.

Βεβαίως, κατά κανόνα, θεωρώ πως οι άνθρωποι παρέχουμε τη βοήθειά μας ἐν γνώσει μας ότι θα λάβουμε ως αντιχάρισμα βοήθεια,⁴¹ υπείκοντες στον ά-

36. M. Rein, D. Salzman, «Social intergration, participation and exchange in five industrial communities», στο Scott Bass (επιμ.), *Older and active: How Americans over 55 are contributing to society*, Yale University Press, New Heaven, London 1995, 237 κ.ε.

37. Πρβλ. Γ. Βασιλείου, *Διερευνήσεις μεταβλητών υπεισερχομένων εις την ψυχοδυναμικήν της ελληνικής οικογενείας*, Αθηναϊκόν Ινστιτούτον του Ανθρώπου, Αθήναι 1966, 163.

38. Ο λαός μας αξίωνε βεβαίως την ενεργό συμμετοχή των παιδιών στην ανάληψη των οικογενειακών βαρών, και μάλιστα από την παιδική τους ηλικία. Με αντιδράσεις ενίοτε, όπως δηλώνει η διαλογική ναζιακή παροιμία: «- Έφαγες κόρη μου; - Έφαγα. - Πιάσε τη ρόκα σου! - Καλύτερα, μάνα μου, να μην έσωνα να φάω».

39. Για την αντίστοιχη αίσθηση στην Αγγλία της δεκαετίας του 1960 βλ. R. Firth, J. Hybert, A. Forge, *Families and their relatives. Kinship in a middle class sector of London*, Routledge and Kegan Paul, London 1969, 102 κ.ε.

40. Βλ. το λήμμα στο LSJ, τ. 1, 258.

41. Aamke Komter, *Social solidarity and the gift*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, 24.

γραφο νόμο της ανταπόδοσης. Σαν τον προσευχόμενο πιστό: Αιτείται στην προσευχή του να ιαθεί το άρρωστο παιδί του, υπενθυμίζων στο (κάθε θρησκείας Θείο) τι Τού έχει προσφέρει, ότι Αυτό οφείλει να αποτρέψει την διαφαινόμενη αδικία, ότι αν δεν έλθει αρωγός, δεν θα απολαύσει πλέον χάρες και τιμές από εκείνον («και ο άγιος φοβέρα θέλει»).⁴²

Η πολυετής συναναστροφή με τους κατοίκους του χωριού μου και η αντίστοιχη πολυετής μελέτη του πολιτισμού τους μού έχει δημιουργήσει πλέον τις εξής πάγιες σκέψεις, ως συμπεράσματα μιας διαρκούς *εκ των έndon* έρευνας, όσον αφορά στο θέμα «παροχή φροντίδας στους ηλικιωμένους και ανταμοιβή γι' αυτήν».

Καθιστώ σαφές εξ αρχής ότι:

- οι διευρυμένες οικογένειες, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αποτελούσαν παρελθόν στο Γλινάδο Νάξου,

- ότι το επίπεδο φροντίδας που απολάμβαναν οι ηλικιωμένοι του ήταν μάλλον χαμηλό, με εξαίρεση ελάχιστες οικογένειές του, οι οποίες *διακρίνονταν* από τον «κοινό μέσον όρο», από την «ισότητα στη φτώχεια» δηλαδή, όπως έχει ευφυνώς χαρακτηριστεί,

- ότι το θέμα μας παραπέμπει στην αρχή του «do ut des».⁴³ Η διαγενεακή φροντίδα βιώνεται από τους ανθρώπους του χωριού ως δώρο ανταλλαγής, όπως το όρισε ο Mauss. Το δώρο, λέει ο λαός, για να «πιάσει» θέλει αντίδωρο, *η χάρη θέλει αντίχαρη για νά 'ναι πάλι χάρη* και να συνεχίσει η μεταξύ των συμβαλλομένων αμοιβαιότητα. Η αμοιβαιότητα μεταξύ παιδιών και γονέων τους ήταν μέχρι τη δεκαετία του 1960 δεδομένη, είχε τους κανόνες της και τις παραμέτρους της. Οι απαιτήσεις των γερόντων ενίοτε προκαλούσαν δυσφορία, επειδή εθεωρούντο δικαίως ως υπερβολικές ή εκβιαστικές, και οδηγούσαν στην επιδεικτική έκφραση μιας «εξαναγκασμένης στοργής» εκ μέρους των τέκνων. Οι «τακτικισμοί» σ' αυτές τις περιπτώσεις εκ μέρους τους (= η έντεχνη χειραγώγηση των προσωπικών επιθυμιών), με κριτήριο πάντοτε το «παραδεδομένο» στις κοινωνικές υποχρεώσεις επέλυναν συνήθως τις διαφορές...

Διέφερε όμως όταν μετατοπιζόταν από τα παιδιά στους συγγενείς, *μεταξύ γερόντων και πλησιέστερων ή μακρινότερων συγγενών τους* πλέον, σε περιπτώσεις δηλαδή που αυτοί δεν είχαν την τιμή να απολαύσουν το θεϊκό δώρο (όπως πίστευαν) της τεκνοποίησης και της γηροκομίας από τα ίδια τους τα τέκνα. Σε αυτές τις περιπτώσεις η προσφορά φροντίδας (η ατομική μέριμνα, η περιποιητικότητα) δεν ρυθμιζόταν από σαφείς κανόνες, είχε όμως σαφή και *ουδόλως υπο-*

42. Πρβλ. στην δ.δ. της Γαρυφ. Θεοδωρίδου, *Η προσευχή στην καθημερινότητα και στον ιερό χρόνο των ορθοδόξων χριστιανών στον νομό Ξάνθης (1950-2015)*, Δημοκρίτειο Παν/μιο Θράκης, Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών, Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών, Κομοτηνή 2016, *passim*.

43. Βλ. Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, «Do ut des», *Δωδώνη* 16: 1 (1987), 253-265.

κρυπτόμενα οικονομικά κίνητρα: «Θα τονε γηροκομήσω το γέρο, άμα μου “γράψει” το χωράφι του Καβαλλάρη⁴⁴ και τα σπίτια. Ειδεμή...». Λόγια ευθέως διατυπωμένα και ειλικρινή, αφού κάθε παροχή δώρου συνιστά μια δυσδιάκριτη ως προς τα κίνητρά της πρακτική, τα όρια της ηθικής υποχρέωσης και της ιδιοτέλειας δεν ανιχνεύονται ευκόλως. Το δώρο προκαλεί ένα «παιχνίδι» ανάμεσα στην εσωτερική ελευθερία του ατόμου και στην υποχρέωση.⁴⁵

Όμως, *εικάζω* (δηλαδή συμπεραίνω λογικώς) και *υπολογίζω* ότι από τη δεκαετία του 1980 κ.ε. μεγάλος αριθμός γερόντων που διέμεναν με τα παιδιά τους στους μικρούς ή τους μεγαλύτερους *αστικούς χώρους* (τονίζω) της ελληνικής επικράτειας αναγκάστηκαν (κυρίως, ή και επέλεξαν) να εγκαταλείψουν τις διευρυμένες οικογένειες των παιδιών τους και να εγκατασταθούν στα γηροκομεία και στους οίκους ευγηρίας γενικώς, καταβάλλοντας ως τίμημα προς τούτο τη μηνιαία τους σύνταξη.

Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας, προκειμένου να αναπαραστήσω το κοινωνικό κλίμα που γέννησε συμπεριφορές όπως η παραπάνω, επιλέγω να επαναφέρω προς συζήτηση (από την άκρως ενδιαφέρουσα δεκαετία του 1980⁴⁶) *ό,τι συνδέεται απολύτως* με το θέμα μου, δηλαδή τις καθοριστικές νεωτερικές ρυθμίσεις που καθιερώθηκαν και που αφορούσαν στις σχέσεις των δύο φύλων και τις αναπότρεπτες αλλαγές που επέφεραν:

Το Οικογενειακό Δίκαιο εκδημοκρατίζεται, παρέχει (επιτέλους) βήμα λόγου και στη γυναίκα, αφού «οι σύζυγοι αποφασίζουν από κοινού» για την ενδοοικογενειακή (και όχι μόνον) ζωή του ζεύγους. Η αρχή είχε γίνει από τη δεκαετία του 1970, με το Σύνταγμα του 1975.

Ας προστεθούν σ’ αυτό:

- η επαγγελματική δραστηριοποίηση των γυναικών, η ανάπτυξη της τεχνολογίας και η δυνατότητα χρήσης της στις οικιακές εργασίες,

- η δυνατότητα οικογενειακού προγραμματισμού (μέθοδοι αντισύλληψης), θέματα βιασμού και συζυγικής βίας, η ελεύθερη συμβίωση, η αποποινικοποίηση της μοιχείας, κ.ά.,

- η διεκδίκηση ισότητας στο πολιτικό επίπεδο (ο νόμος 1329 του 1983), το συναινετικό διαζύγιο, η διατήρηση από τη γυναίκα του οικογενειακού της επω-

44. Τοπωνύμιο του χωριού. Βλ. Μ. Γ. Σέργης, *Για μια Λαογραφία των τοπωνυμίων. Τα τοπωνύμια («μικροτοπωνύμια») μιας αγροτικής κοινότητας της Νάξου ως «μελέτη περίπτωσης»*, Εκδοτικός Οίκος Κ. & Μ. Αντώνη Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2016, 141. Το παράδειγμα είναι ειλημμένο από συνέντευξη του 2000.

45. Πρβλ. R. Firth, J. Hybert, A. Forge, *Families and their relatives...*, ό.π., 109.

46. Μια συντομότητα ανάλυσή της παρουσίασα στο Μ. Γ. Σέργης, *Τηλεόραση και σύγχρονος λαϊκός πολιτισμός (με αφορμή τα 50 έτη λειτουργίας της Δημόσιας Τηλεόρασης στην Ελλάδα, 1966-2016)*, Εκδοτικός Οίκος Κ. & Μ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2020, 90-96.

νύμου, η ανάληψη τής από κοινού φροντίδας του παιδιού, η επιλογή του επωνύμου του, η δημιουργία γυναικείων οργανώσεων (ΟΓΕ, ΕΓΕ),

- οι νέες ρυθμίσεις του θεσμού της προίκας,⁴⁷
- οι νέες μορφές οικογένειας, άσχετες με το παραδοσιακό πρότυπο, που αρχίζουν να δημιουργούνται, π.χ. οι *ανασυγκροτημένες*,⁴⁸ οι *μονογονεϊκές*,
- η καθιέρωση του πολιτικού γάμου με τον ν. 1250/1982,⁴⁹
- η δημιουργία θεσμικών οργάνων τήρησης των παραπάνω, π.χ. Συμβούλιο Ισότητας των Φύλων (1288 / 82), κ.ά.

Οι σταδιακές αυτές μεταβολές άλλαξαν την καθημερινότητα της οικογενειακής συμβίωσης, δημιούργησαν νέο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα φύλα, καινοφανείς τρόπους άσκησης των ρόλων· οι νέες μορφές οικογενειακής συμβίωσης στο πλαίσιο της πυρηνικής οικογένειας, η «οικογένεια διπλής σταδιοδρομίας» (αμφότεροι οι σύζυγοι εργάζονται, επομένως οι «οικιακοί» ρόλοι επαναδιαμορφώνονται, άρα αναζητούνται και οι διαφορετικοί τρόποι ασκήσεώς τους, όπερ και δυσκολότερο) δημιουργούν νέα δεδομένα, που απαιτούν και αναφομοιώτους ακόμη τρόπους διαχείρισης των δυσκολιών που ανακύπτουν. Ο σύγχρονος πατέρας (π.χ.) οφείλει να υπερβεί τους όρους και τα δεδομένα της δικής του κοινωνικοποίησης, με μια ισχυρότερη ενεργή παρουσία στα της ανατροφής των παιδιών,⁵⁰ στα των σχέσεων με τη σύζυγό του. Όμως, αλλαγή στη φυσιογνωμία της οικογένειας σημαίνει ότι αλλάζουμε εμείς οι ίδιοι, οι τρόποι με τους οποίους αυτοπροσδιοριζόμαστε και αυτοί με τους οποίους προσλαμβάνουμε τους άλλους.⁵¹

47. Λουκία Μουσούρου, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Gutenberg, Αθήνα 1993.

48. Όσες δημιουργούνται από τον δεύτερο γάμο του ενός ή και των δύο πρώην συζύγων μετά από ένα διαζύγιο ή σε περίπτωση χηρείας.

49. Γ. Σταθάς, *Θρησκευτικός και πολιτικός γάμος*, Σάκκουλας, Αθήνα 1998. Θυμίζω ότι ενώ κατά την πρώτη δεκαετία της ισχύος του το ποσοστό των Νεοελλήνων που τον επέλεξαν ήταν ελάχιστο, μεταξύ των ετών 1991 και 2001 αυτό αυξήθηκε κατά 9%. Συγκεκριμένα, ενώ το ποσοστό των θρησκευτικών γάμων το 1991 ανερχόταν σε 91,07%, σταδιακά μειώθηκε, το 2001 έφθασε στο 82,21%. Αντίστοιχα, υπήρξε αύξηση του ποσοστού των τελεσθέντων πολιτικών γάμων από 8,93% το 1991 σε 17,79% το 2001. Βλ. Πηνελόπη Αγαλλοπούλου, «Ο θεσμός του πολιτικού γάμου στην Ελλάδα. Κριτική παρουσίαση στατιστικών δεδομένων της δεκαετίας 1991-2001», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 116Α (2005), 176. Οι πολιτικοί γάμοι ξεπέρασαν τους θρησκευτικούς μόλις το έτος 2012, για οικονομικούς όμως (κυρίως) λόγους, όταν μεταξύ των 49.705 που πραγματοποιήθηκαν το συγκεκριμένο έτος, οι 25.725, δηλαδή το 51,8%, τελέστηκαν στα δημαρχεία και οι 23.980, το 48,2%, στους ναούς. Πρβλ. <https://www.kathimerini.gr/society/1042687/perissoteroi-oi-politikoι-ga-oi-enanti-ton-thriskeytikon/>

50. Λουκία Μουσούρου, *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική*, Gutenberg, Αθήνα 2006, 76 κ.ε.

51. Το ζήτημα της *Συμφιλίωσης Οικογενειακής και Επαγγελματικής Ζωής* απασχόλησε προσφάτως σχετικά την πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και δη τους τομείς της που ασχολούνται με θέματα ισότητας των φύλων. «Με τον όρο (...) εννοούμε πως τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες, στις σύγχρονες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες, είναι αναγκαίο να διαδραματίσουν πολλαπλούς ρόλους ως εργαζόμενοι/ες και ως φροντιστές/στρίες του σπιτιού και

Οι παραπάνω μεταβολές («άνωθεν εκπορευόμενες», ως κοινωνικές όμως επιταγές, ως αιτήματα της ίδιας της ελληνικής κοινωνίας) οδήγησαν (ανάμεσα στα άλλα) τη γυναίκα της δεκαετίας του 1980 κ.ε. στην έξοδο από την οικία (από το ιστορικό domestic sphere) και την είσοδό της στην παραγωγική διαδικασία (στο public). Ήταν η πραγμάτωση των κυοφορούμενων νέων κοινωνικών ιδεών και των φεμινιστικών προταγμάτων, που είχαν αρχίσει δειλά, ήδη από το 1970, να εμφανίζονται. Την έξοδο της γυναίκας στην παραγωγή επέβαλαν πρωτίστως σε δεκάδες οικογένειες η αδήριτη οικονομική δυσπραγία, η δεύτερη εργασία ήταν απαραίτητος όρος της επιβίωσής τους. Από την άλλη πλευρά, οι αναβαθμιζόμενοι μισθοί καλυτέρευαν σταδιακά το επίπεδο της οικογένειας, η εξωτερική εργασία της γυναίκας εξελήφθη πλέον από την ίδια ως επιβεβαίωση προσωπική, ως απόδειξη της ατομικής της συνεισφοράς στην οικογένεια, ως αφορμή εξόδου από την οικιακή απομόνωση, ως ευκαιρία για τόνωση του οικονομικού και του κοινωνικού της κεφαλαίου.⁵² Η *εξατομίκευση* (το να επιλέγει καθένα από τα δύο μέλη του ζεύγους τον δικό του τρόπο ζωής εντός του γάμου, απεγκλωβιζόμενο από τα αρχαϊκά πρότυπα) βρισκόταν ήδη στην αρχή της.⁵³ Θεμέλιο πλέον των σχέσεων αρχίζει να γίνεται η διαπροσωπική επαφή, η οικειότητα, η επικοινωνία. Η οικογένεια πρέπει να παρέχει στο άτομο τις συνθήκες που θα ευνοήσουν την εξέλιξή του, τη λελογισμένη ελευθερία του, τον ατομικισμό: Η γυναίκα επαναπροσδιορίζει τη θέση της στο σύστημα της ενδογαμικής κατανομής των ρόλων, αποσυνδέει το σώμα της σταδιακά από τη μητρότητα· η απόκτηση παιδιού δεν είναι πλέον αυτονόητο συμβάν (μάλλον ριψοκίνδυνη απόκτηση,⁵⁴ η γονεϊκότητα ως αξία αρχίζει να αμφισβητείται), επιζητεί και κερδίζει ευκολότερα το διαζύγιο από τον τύραννο-άνδρα της. Η θεσμική υποστήριξη των διαζευγμένων ενισχύεται.⁵⁵

Στο γενικό αυτό πλαίσιο ιδεών και ιδεολογικών ανατροπών που επιχείρησα να μεταφέρω εν συντομία εδώ, η *συγκατοίκηση με τους γέροντες γονείς θεωρή-*

της οικογένειας και οι ρόλοι αυτοί δεν μπορεί να εξακολουθούν να συγκρούονται μεταξύ τους (...). Ο νέος όρος αναφέρεται στην ισόρροπη και ισότιμη συμμετοχή τόσο του άνδρα όσο και της γυναίκας στις οικογενειακές ευθύνες, κατά τρόπο ώστε να επιτρέπεται και στους δύο να ανταποκρίνονται στις επαγγελματικές τους υποχρεώσεις, αλλά και να αξιοποιούν στον εργασιακό χώρο τη δημιουργικότητα και τις δεξιότητές τους». Πρβλ. Μαρία Γκασούκα, *Συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Πρόταση μέτρων και πολιτικών*, Λευκωσία 2008, 7. Βλ. και J. Evans, «Work / family reconciliation, gender wage equity and occupational segregation: The role of firms and public policy», *Canadian Public Policy* 28: 1 (2002), 187-216.

52. Λουκία Μουσούρου, *Γυναικεία απασχόληση και οικογένεια*, Εστία, Αθήνα 1985, 90 κ.ε.

53. Όρος των Ulrich Beck, Elisabeth Beck-Gernsheim, *The normal chaos of love*, Polity Press, 1995.

54. Ulrich Beck, Elisabeth Beck-Gernsheim, *The normal chaos of love*, ό.π., 110.

55. Για τη σταδιακή αύξηση των διαζυγίων βλ. ενδεικτικά J. Henslin, «Γιατί υπάρχουν τόσα πολλά διαζύγια;», στο Χριστίνα. Νόβα-Καλτσούνη (επιμ.), *Κείμενα κοινωνιολογίας του γάμου και της οικογένειας*, Τυπωθήτω-Δαρδανός, Αθήνα 2004, 297-309.

θηκε κατ' αρχάς από μερίδα Νεοελλήνων ως δύσκολη συμβίωση. Η στάση αυτή βεβαίως συναρτήθηκε με τις θετικές ή τις αρνητικές σχέσεις γονέων - παππούδων - γαγιάδων - παιδιών. Δεν υπολογίζονται οι ιδιαίτερες εκείνες περιπτώσεις που η επιλογή ενός γηροκομείου για την επιμελέστερη φροντίδα των γερόντων γονέων προέβαλλε εκ των πραγμάτων ως *απολύτως απαραίτητη*.

Ελλείπει χρόνου, οι εργαζόμενες μητέρες που δεν διέθεταν οικιακή βοηθό δυσκολεύονταν να περιποιούνται εκτός των μελών της πυρηνικής τους οικογένειας και τους γέροντες γονείς, που είχαν χρεία ενίοτε ιδιαίτερης μέριμνας. Ο λαός του '80 όμως εθίστηκε σε νέα καταναλωτικά πρότυπα (σε επιδεικτικές μορφές κατανάλωσης, απενοχοποιήθηκε δηλαδή η κατανάλωση), χειραφετήθηκε από άλλα. Από το 1974 κ.ε. παρατηρήθηκε μια δυναμική «επιστροφής των απωθημένων», όπως την ονομάζει ο Νικόλας Σεβαστάκης,⁵⁶ ανάδυσής τους καλύτερα, με την έννοια ότι ο λαός ένιωθε πως εδικαιούτο να απολαύσει όσα (από πλείστες αιτίες) είχε μέχρι τότε αποστερηθεί. Ο καθημερινός αγών των εργαζομένων ζευγαριών αφορούσε είτε στην καλύτερευση των συνθηκών του βίου τους, είτε στην παντί τρόπο συμμετοχή στην κατανάλωση προϊόντων συμβολικού κύρους, ειδικά όταν τα οικονομικά μεγέθη τους βελτιώνονταν και ευνοούσαν τέτοιες καταναλωτικές συμπεριφορές.

Η *συγκατοίκηση* με τους γέροντες γονείς θεωρήθηκε αναχρονισμός, εμμονή στα καθιερωμένα, διότι στην αξιολόγησή της προσμετρήθηκαν (με μεγάλο βάρος) μόνον οι υπαρκτές παθογένειες της συνύπαρξης. Η *εξέλιξη* «έδειχνε» στροφή προς τους κρατικούς θεσμούς, ισχυροποιούμενους και βελτιούμενους τότε, προς τους βρεφονηπιακούς σταθμούς ή τα νηπιαγωγεία, προκειμένου περί των μικρών παιδιών, και προς τα γηροκομεία, προκειμένου περί των γερόντων. Ήταν ένας «καλώς εννοούμενος» εκσυγχρονισμός... Δεν θεωρείται πλέον αυτονόητο το χρέος των παιδιών να γηροκομούν τους ανήμπορους γονείς τους κατά τον «παραδοσιακό» τρόπο. Παράλληλα, πολλοί γέροντες, ανίκανοι να αυτοεξυπηρετούνται, επιλέγουν οι ίδιοι τη λύση του γηροκομείου, για να μην επιβαρύνουν τα εργαζόμενα παιδιά τους. Ειδικά όταν γνωρίζουν ότι θα βρουν άνεση, περιποίηση και φροντίδα στο νέο τους καταφύγιο, και φυσικά ότι θα δέχονται συχνές επισκέψεις από τα παιδιά τους.

Εννοείται πως οι «ιδρυματοποιημένοι» γέροντες, απόμακροι από τη ζωή, αδυνατούν να διαδραματίσουν πλέον τον ρόλο τους,⁵⁷ και το στάτους τους μειώνεται σταδιακά μέχρι αφανισμού, αφού αδυνατούν να προσφέρουν υπηρεσίες, να είναι *χρήσιμοι*⁵⁸ (βλ. φωτογρ. 2). Και πάλι όμως, η επαφή με τα εγγόνια

56. Ν. Σεβαστάκης, *Κοινότοπη χώρα. Όψεις του δημόσιου χώρου και αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα*, Σαββάλας, Αθήνα 2004, 49.

57. Eva Kahana, Boaz Kahana, «Theoretical and research perspectives on grandparenthood», ό.π., 265.

58. Παίζω με τη βαθύτερη σημασία του επιθέτου. Σημαίνει «ικανοί να χρησιμοποιηθούν»...

ενδέχεται να έχει γι' αυτούς υψίστη σημασία, αφού εκείνα μπορεί να καταστούν πηγή ζωτικότητας και ενδιαφέροντος, είναι πιθανόν να μειώσουν το βάρος της απομόνωσης.⁵⁹ Πάντως δεν είμαι βέβαιος ότι η κλασική και στερεότυπη εικόνα του παππού ή κυρίως της γιαγιάς να διαβάζουν ένα παραμύθι στα εγγόνια τους, στο αστικό περιβάλλον, ήταν (μετά το 1974 εννοώ) ή είναι σήμερα ο κανόνας. Το αναλλοίωτο και ισχύον στερεότυπο είναι θαρρώ αυτό που αφορά στην καθημερινή συμμετοχή της γιαγιάς στις οικιακές εργασίες. Η διαπίστωση, κατόπιν έρευνας, ότι σήμερα η Τρίτη Ηλικία συνευρίσκεται είτε μόνον με τα εγγόνια της, είτε μόνη και απομονωμένη είναι σοβαρή ένδειξη περιθωριοποίησής της.⁶⁰

Φωτογραφία 2. Έργο του Ράλλη Κοψίδη (Χωρίς Τίτλο)

Το θέμα που μόλις έθιξα έχει και τα ποσοτικά του δεδομένα. Ο Γ. Βασιλείου σε έρευνά του στα μέσα της δεκαετίας του 1960 είχε αποδείξει ότι το 66% των οικογενειών στην Αθήνα ήταν πυρηνικής μορφής. Το εύρημα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού απεδείκνυε ότι η μορφή αυτή οικογενειακής οργάνωσης επιβίωνε σε υψηλά ποσοστά στο «κλεινόν άστυ», σε εποχές ραγδαίου εξαστισμού του. Όμως ο Δ. Γεώργας παρατηρεί ότι οι συμμετασχόντες σ' εκείνη την έρευνα δεν ερωτήθηκαν μήπως οι οικείοι τους διέμεναν πιθανώς σε διπλανό ή στο επάνω/κάτω διαμέρισμα, στην απέναντι ενοικιαζόμενη κατοικία, στην ίδια γειτονιά, στην ίδια συνοικία ή κάπου πολύ μακρύτερα εν σχέσει προς τα μέλη της πυρηνικής οικογένειας. Στην αντίστοιχη δική του (και συνεργατών του), στα τέλη της δεκαετίας του 1990 πλέον, το θέμα της *γεωγραφικής εγγύτητας παιδιών και γονέων* (παππούδων-γιαγιάδων) στην Αθήνα έδωσε τα εξής αποτελέσματα, που αναδεικνύουν το γεγονός ότι το σχήμα της εκτεταμένης οικογένειας δεν ήταν τόσο διαδεδομένο, όμως δεν έχει εκλείψει, και ότι έχουμε μεταφορά της από την «παραδοσιακή» κοινωνία στο αθηναϊκό διαμέρισμα: Στην ίδια κατοικία διέμενε μόλις το 20% των οικογενειών· σε διπλανό ή στο πάνω/κάτω διαμέρισμα

59. Eva Kahana, Boaz Kahana, «Theoretical and research perspectives on grandparenthood», ό.π., 263.

60. Ανδρέας Καρακίτσος, *Θέματα παιδικής λογοτεχνίας*, Ζυγός, Αθήνα 2008.

το 14,8%· στην ίδια γειτονιά το 10,3%· στην ίδια συνοικία το 15,6%· κάπου μακριά το 36,1%.⁶¹ Η Elisabeth Rogers επιβεβαίωσε στην Αγγλία της δεκαετίας του 1970 ευρήματα παλαιότερων ερευνών της, κατά τα οποία η μεγαλύτερη βοήθεια προς τους γέροντες εκ μέρους των συγγενών δεν προήρχετο από διαμένοντα εντός της ίδιας κατοικίας άτομα, αλλά από μέλη της οικογένειας που διαβιούσαν πλησίον τους.⁶²

«Επεισόδιο» τρίτο: «Νιώθω άσχημα που έχω φθάσει στο σημείο να εποφθαλμιώ τη σύνταξη της γιαγιάς μου»

Τα παραπάνω ομολογεί μια 35χρονη γυναίκα, «ωστόσο», συμπληρώνει, «με τα χρήματα που δίνουμε για το γηροκομείο μπορούμε να καλύψουμε πολλές άλλες τρέχουσες ανάγκες».⁶³ Διαβάζω στο Διαδίκτυο ότι ένεκα της λεγόμενης οικονομικής κρίσης που μαστίζει τις ελληνικές οικογένειες (που δεν διαθέτουν πλέον σταθερό και ικανοποιητικό εισόδημα μετά τις επιβληθείσες περικοπές μισθών «επί δικαίων και αδικών»), η «ομαδική» εκκένωση των μονάδων φροντίδας ηλικιωμένων λαμβάνει σοβαρές διαστάσεις. Παιδιά ύπανδρα που είχαν «αποθέσει» τους γονείς τους στα εν λόγω ιδρύματα σπεύδουν τώρα, εποχή των «ισχνών αγελάδων», να τους ανακαλέσουν στην οικογενειακή αγκάλη, διότι κρίνουν πως έχουν απόλυτη ανάγκη τη σύνταξή τους, αυτόν τον οικονομικό στυλοβάτη της ελληνικής οικογένειας.

Οι υπεύθυνοι ιδιωτικών μονάδων αλλά και ιδρυμάτων φιλοξενίας γερόντων σε όλη την Ελλάδα προβληματίζονται (το 2013) και για την επιβίωσή τους ακόμη, «καθώς σε λίγο δεν θα υπάρχει κανένας [γέροντας] στους θαλάμους».⁶⁴ Σε πολλές τέτοιες μονάδες, όπου άλλοτε χρειαζόταν ακόμα και το γνωστό μας «μέσον» για να επιτύχουν τα παιδιά την εισδοχή των γονέων τους ή που γινόταν και ...πλειστηριασμός, αναλόγως προς το ύψος της σύνταξης που θα κατέβαλε ο μελλοντικός ένοικός του, την ίδια περίοδο (κατά τους υπευθύνους των μονάδων αυτών) υπάρχουν πλέον αδιάθετα δωμάτια. Σύμφωνα με τον Πρόεδρο της Πανελληνίας Ένωσης Μονάδων Φροντίδας Ηλικιωμένων, πριν από την κρίση η πληρότητα των μονάδων αυτών έφτανε το 100%, με αυξανόμενη πίεση για αύξηση των θέσεων. Η πληρότητα κατά την περίοδο της κρίσης έφθασε το 80%. «Κάποτε ο α-

61. Δ. Γεώργας, «Ψυχολογικές διαστάσεις της σύγχρονης οικογένειας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 98-99 (1999), 38-39.

62. Elisabeth Rogers, *Women and families. An Oral History, 1940-1970*, Blackwell, Oxford 1995, 175.

63. <https://www.kathimerini.gr/439990/article/epikairothta/ellada/adeiazoy-n-idiwtikoi-oikoi-eyghrias-logw-krishs>. Η διαμονή σε οίκο ευγηρίας κυμαίνεται μεταξύ 900 και 1.000 ευρώ. Επιπλέον, άλλες οικογένειες επαναδιαπραγματεύονται το ποσόν με τους ιθύνοντες ή υποβαθμίζουν την παρεχόμενη προς αυτούς φροντίδα «μετακομίζοντας» τους γέροντες από τα ακριβότερα μονόκλινα δωμάτια σε δίκλινα ή και τρίκλινα, προκειμένου να εξοικονομήσουν έστω και ελάχιστα ποσά (στο ίδιο).

64. <https://www.reader.gr/extras/paimoy-n-toys-ilikiomenoys-apo-ta-giroke-meia-gia-tin-syntaxi>

ριθμός των μονάδων εθεωρείτο μικρός σε σχέση με τις απαιτήσεις της χώρας». ⁶⁵ Συμπληρώνει ο αντιπρόεδρος της ίδιας Ένωσης (το 2011): «... Σήμερα όμως τα πράγματα είναι διαφορετικά, καθώς πολλοί ηλικιωμένοι επιστρέφουν στα σπίτια τους. Αυτή είναι μια απόφαση που παίρνουν τα ίδια τα παιδιά, καθώς θεωρούν ότι οι συντάξεις των γονιών τους θα βοηθήσουν ώστε να καλυφθούν σημαντικά έξοδα των σπιτιών τους. Τα ποσοστά των άδειων κλινών αυξάνονται ανάλογα με την περιοχή όπου βρίσκεται η μονάδα και τις παροχές που παρέχει». ⁶⁶

«Επεισόδιο» τέταρτο: «Αναθερμαινόμενα αισθήματα» (;) ἐν μέσω μιας πανδημίας

«Μου έγραψε κάποιος γνωστός μου, πολύ σοβαρός επιστήμονας, από τους παγκόσμια καταξιωμένους ανθρώπους, πως κάνουμε πολλή φασαρία για λίγους ηλικιωμένους και ανίκανους από τα χρόνια νοσήματα συμπολίτες μας. Η απάντηση που δίνω εσωτερικά μέσα μου και την αφήνω στην κρίση σας, είναι πως το θαύμα της ιατρικής επιστήμης του 2020 είναι η παράταση της ποιοτικής επιβίωσης αυτών των ατόμων, πολλοί από τους οποίους είναι μανάδες και πατεράδες μας, είναι γιαγιάδες και παππούδες. Η απάντηση είναι πως τιμούμε όλους, σεβόμαστε όλους, προστατεύουμε όλους αλλά κατ' εξοχήν αυτούς. Δε μπορούμε να υπάρχουμε, ούτε να έχουμε ταυτότητα χωρίς αυτούς». ⁶⁷

Οι παραπάνω επισημάνσεις του καθηγητή-ιατρού Σωτήρη Τσιόδρα, του ανθρώπου που συνδυάστηκε στη συνείδηση των περισσότερων Νεοελλήνων με την πρώτη φάση της επιδημίας του κορωνοϊού στην Ελλάδα, εκφράζουν θαρρώ μεγάλο μέρος από τους ανθρώπους της γενιάς του και τους ακόμη μεγαλύτερους τους: ή τους ανθρώπους εκείνους που δεν θα αποφάσιζαν για ιδιοτελείς σκοπούς να εγκαταλείψουν τους οικείους τους στην διακριτική ευχέρεια των θεραπόντων ενός γηροκομείου ή ενός άλλου κέντρου ευγηρίας. Ας τα θεωρήσουμε απλώς ως μια επαναφορά κάποιων αποσιωπημένων αισθημάτων προς τους οικείους μας γέροντες. Ο Τσιόδρας, ο ειδικός, ο επιστήμων επανέφερε (ἐν μέσω μιας πανδημίας) προς συζήτηση θέματα που άπτονται των πραγματικών αξιών της ζωής. Η εμπιστοσύνη την οποία επέδειξε η πλειονότητα του κοινού στο πρόσωπό του *συνέδεσε και πάλιν την επιστήμη με την ηθική και την καθημερινότητα των ατόμων*. Ο καθηγητής «άγγιξε» την ψυχή και το πνεύμα των απλών ανθρώπων. Φρονώ ότι η επιστήμη και οι επιστήμονες «τύπου Τσιόδρα» ξαναβρήκαν τη θέση τους, *έστω και προσωρινά, στην ιεραρχία των αξιών...* ⁶⁸ Βεβαίως, κάποιοι

65. <http://www.pontos-news.gr/article/14647/adeiazoyin-ta-girokeia-logo-krisis>

66. <https://www.loutrakiblog.gr/>

67. <https://www.protothema.gr/greece/article/997974/sotiris-tsiodras-o-giatros-pou-agapise-oli-i-ellada/>

68. Η απαισιοδοξία μου στηρίζεται στο εξής: Έχουν γραφεί πάμπολλα (από πολλούς ειδικούς και μη «μελλοντιστές») ότι η πανδημία του κορωνοϊού έδωσε μια ακόμη ευκαιρία να επανεξετάσουμε τις ζωές μας ἐν σχέσει και με τις ζωές των άλλων. Με βάση τα δικά μου βιώματα, αυτο-

συνέλληνες αντέδρασαν διαφορετικά: Επιθυμούσαν να ακούσουν πιο απαισιόδοξες εκτιμήσεις για την πανδημία ή θεωρούσαν όλα τα σχετικά με αυτήν ως μυθεύματα του παγκοσμίου ανθελληνικού κινήματος... Οι αντιδράσεις των ατόμων μπροστά στην ασθένεια είναι *απρόβλεπτες*, αλλά και *κοινότητες* ανά τους αιώνες.⁶⁹

Μεταπηδώ στην Ευρώπη του κορωνοϊού: Η έρευνα, η οποία έχει καλύψει το 10% των επισήμως καταγεγραμμένων θανάτων σε οίκους ευγηρίας στις ευρωπαϊκές χώρες μετά το *ξέσπασμα της πανδημίας*, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στην Ιταλία το 45% των ηλικιωμένων ξεψύχησαν σε γηροκομεία. Ανάλογο ποσοστό καταγράφεται και στην Γαλλία, ενώ στο Βέλγιο το αντίστοιχο ποσοστό είναι 42%. Το θλιβερό ρεκόρ φαίνεται πως το κατέχει η Ισπανία, με το 57% του συνόλου των θανάτων από τις 8 Μαρτίου έως τις 8 Απριλίου 2020. Στη Γαλλία, τα συγκεντρωτικά στοιχεία που δημοσιεύτηκαν από το υπουργείο Υγείας στις 15 Απριλίου του ίδιου έτους ανέφεραν ότι από τους 17.167 θανάτους λόγω κορωνοϊού οι 8.479 (49,4%) αφορούσαν σε ανθρώπους που διέμεναν σε χώρους φροντίδας ηλικιωμένων. Στην Ισπανία η επιδημία έχει στοιχίσει τη ζωή σε περισσότερους από 1.300 ηλικιωμένους που ζούσαν σε γηροκομεία, με το συνολικό αριθμό των θανόντων στη χώρα από την αρχή της πανδημίας να ανέρχεται, μέχρι τότε, σε 12.418, σύμφωνα με τα στοιχεία του οικείου υπουργείου Υγείας. Όπως ανακοίνωσε η υπουργός Άμυνας της χώρας, ο ισπανικός στρατός ανακάλυψε εγκαταλελειμμένους ηλικιωμένους μέσα σε γηροκομεία που είχαν μολυνθεί από τον κορωνοϊό: «Οι ηλικιωμένοι εγκαταλείφθηκαν ανήμποροι στην τύχη τους, ενώ κάποιοι εξ αυτών βρήκαν φρικτό θάνατο στα κρεβάτια τους, τελείως αβοήθητοι! (...)».⁷⁰

εθνογραφούμενος, κρίνω πως η κοινωνία μας θα απολέσει και αυτήν την ευκαιρία. Όπως την απώλεσε στην περίοδο της λεγόμενης οικονομικής κρίσης: Θα μας μετέτρεπε (έλεγαν και έγραφαν) όλους σε καλύτερους ανθρώπους μετά το κύμα αλληλεγγύης που δημιουργήθηκε ήδη από την αρχή της υπέρ των αγρίως πληττομένων συνανθρώπων μας. Κάτι τέτοιο η εμπειρία μου δεν το βεβαιώνει: Δεν ξαναπαίσαμε το νόημα της ζωής εξ αρχής, δεν εδραιώθηκαν λησμονημένες αξίες. Οι ευσπλαχνικοί, δοτικοί, αγαπητικοί, συμπαθητικοί, ευαίσθητοι άνθρωποι βρήκαν την ευκαιρία να αποδείξουν *εκ νέου* την ανθρώπινη ιδιότητά τους. Παντοιοτρόπως. Ή αλλιώς: Αυτής της ποιότητας οι άνθρωποι δεν αναμένουν λιμούς, σεισμούς και καταποντισμούς για να εκδηλώσουν τη φιλανθρωπία και τον αλτρουισμό τους. Τον εκδηλώνουν παντού και πάντοτε, με κάθε αφορμή και ευκαιρία. «Οι άλλοι» ίσως και να έγιναν χειρότεροι, πληγωμένοι βαθύτερα από τις συνέπειες της κρίσης: συνέχισαν περιστρεφόμενοι εγωιστικά περί τον φίλαυτο εαυτό τους. Μετά βεβαιότητα γνωρίζω μόνον έναν μοχθηρό, τσιγκούνη και δύστροπο άνθρωπο που απεκδύθηκε τον πρότερο κακόν εαυτόν του (παρακινημένος από συμβουλές φίλων του και την κακή περιρρέουσα κατάσταση) και μετατράπηκε σε ΑΝΘΡΩΠΟ. Αλλά αυτός ήταν ήρωας μυθολογίας, του Καρόλου Ντίκενς στο «Πνεύμα των Χριστουγέννων», στην κατασκευασμένη πραγματικότητα δηλαδή...

69. Βλ. ενδεικτικά Εμμ. Λυκούδης, *Η Ξένη του 1854*, Πατάκης, Αθήνα 2020.

70. <https://www.rovespiero.gr/ispanoi-stratiotes-vrikan-nekrous-ilikiomenous-egataleimenous-girokeio/>

Το δράμα όμως, σε παγκόσμιο επίπεδο, συμπλήρωνε η αδυναμία των γονέων και των παιδιών τους να επισκεφθούν τους οικείους τους αρρώστους στα νοσηλευτικά και άλλα ευαγή ιδρύματα που περιθάλπονταν. Ήταν *τραγικό* να χαιρετούν τα ενήλικα παιδιά τον γέροντα πατέρα ή τη μητέρα για τελευταία φορά και να τους απευθύνουν τον ύστατο λόγο μέσω του κινητού τηλεφώνου τού εφημερεύοντος στο νοσοκομείο ιατρού... Ήταν μια από τις μεγαλύτερες ανατροπές που επέφερε στις ανθρώπινες σχέσεις η πανδημία, αυτός ο αποτρόπαιος *ασυνόδετος θάνατος*, ο οποίος προκάλεσε δυσκολίες στη διαχείριση της απώλειας και του πένθους εκ μέρους των οικείων που «έμειναν πίσω». Τους δημιούργησε επίσης ενοχικά αισθήματα εξ αιτίας της απουσίας τους από το σκηνικό των τελευταίων ωρών και βασανιστικές σκέψεις μήπως από δική τους υπαιτιότητα επήλθε το μοιραίο... Αν μάλιστα προστεθεί σ' αυτά και η αδυναμία να κηδέψουν ενίοτε τον οικείο τους, τα δεδομένα γίνονται πιο επιβαρυντικά. Ας θυμηθούμε τι πίστευε ο ελληνικός λαός για τον θάνατο στην ξενιτειά...

Αλίευσα από το Διαδίκτυο την επομένη «κατάθεση» που με εκφράζει πλήρως, ως και οικεία, βιωμένη εικόνα, που απηχεί την αλήθεια για τα «πράγματα» κάποιων άλλων εποχών:

«Έζησα σε επαρχία παιδί και θυμάμαι τις τελευταίες ώρες της γιαγιάς με όλο το σόι στο χαγιάτι. Ένας-ένας, τέκνα, νύφες, γαμπροί, εγγόνια σιωπηλά έμπαιναν στο δωμάτιο που χαροπάλευε η μητέρα, η πεθερά, η γιαγιά, ακόμη και η κουμπάρα, για να σφίξουν το χέρι, να αποχαιρετήσουν και να πάρουν μian ευχή. Τώρα, μέσα στην πάνοπλη από μηχανήματα αίθουσα του νοσοκομείου, οι άνθρωποι πεθαίνουν μόνοι. Δεν μπορούν, αν πιστεύουν, να μεταλάβουν, να ζητήσουν συγχώρεση. Δεν μπορούν να αποχαιρετήσουν παιδιά και εγγόνια, να ζητήσουν συγγνώμη, να συμφιλιωθούν με ανθρώπους που πίκραναν ή τους πίκραναν. Δεν μπορούν να δουν τα δακρυσμένα μάτια των δικών τους που βουβά υπόσχονται να τους θυμούνται».⁷¹

«Τι θα κάνουμε χωρίς αυτούς;» Αυτός είναι ο τίτλος του έργου που ανήκει στον ισπανό καλλιτέχνη Juan Lucena (βλ. φωτογρ. 3) και ο οποίος δείχνει παιδιά να αποχαιρετούν τους παππούδες και τις γιαγιάδες που «έφυγαν» από τη ζωή τους τελευταίους μήνες λόγω του Covid-19. «*Είναι ο δικός μου φόρος τιμής σε όλους εκείνους που μας άφησαν εξ αιτίας αυτού του αναθεματισμένου ιού... για να μην ξεχάσουν*», δήλωσε ο ισπανός ζωγράφος.⁷² Το έργο είναι αφιερωμένο σε όλους τους ηλικιωμένους που εγκατέλειψαν τα εγκόσμια, επειδή δεν κατάφεραν να αντιμετωπίσουν την πανδημία. Παράλληλα, τιμά με τον καλύτερο τρόπο τους αποθανόντες - αποθανούσες παππούδες και γιαγιάδες που στάθηκε αδύνατον να αποχαιρετήσουν κι εκείνοι τα εγγόνια τους.

71. <https://www.in.gr/2020/12/11/apopsi/i-megali-monaksia/>

72. <https://artemidanews.gr/koronoios-sygklonizei-o-pinakas-toys-pappoydes-tis-giagiades-poy-chathikan/>

Φωτογραφία 3

Ένα ακόμη σχετικό παρεμπόδιον κοινωνικό ζήτημα στην Ελλάδα που σχετίζεται με την Τρίτη Ηλικία: Τον Απρίλιο του 2020 –λόγω της πανδημίας– καταγράφηκε αύξηση 5% στον αριθμό των διαθηκών που συντάχθηκαν (αντιστοίχως, 12-14% ήταν η αύξηση σε Ιταλία, Ισπανία και άλλες χώρες). Η ενδιαφέρουσα αυτή έρευνα αποτυπώνει τους φόβους πολλών ατόμων της Τρίτης Ηλικίας να σπεύσουν σε συμβολαιογράφους για να κατοχυρώσουν τους κληρονόμους τους, τη διανομή της περιουσίας τους, να τακτοποιήσουν διάφορα παρεμφερή θέματα.⁷³ Μου θυμίζουν τον ήρεμο, αυτορρυθμιζόμενο, εξημερωμένο θάνατο του Αριέ, αυτόν που ανήκε κάποτε στον ασθενή του «παραδοσιακού» μας πολιτισμού, όπως ακριβώς του ανήκε και η ζωή που μόλις τελείωσε διά του θανάτου.⁷⁴ Αυτοί οι γέροντες απόλαυσαν τη μέγιστη για τον «παλαιό κόσμο» χάρη να ρυθμίσουν εν ζωή ένα τεράστιο ζήτημα, που πολλές φορές η μη ρύθμισή του δημιουργούσε, μετά

73. <https://www.tovima.gr/2020/04/07/society/ayksisi-5-eos-14-ton-diathikon-se-ellada-italia-kai-ispania-logo-koronoiou/>. Όπως ανέφερε σ' «Το Βήμα» ο Γ. Ρούσκας (Πρόεδρος του Συλλόγου Συμβολαιογράφων Ελλάδας και του Συμβουλίου των Συμβολαιογράφων της Ευρωπαϊκής Ένωσης) εκτός από την Ιταλία και την Ισπανία «... παρατηρείται ακόμη αύξηση κατά 10-11% σε Γαλλία, Βέλγιο και Ολλανδία, που έχουν κι αυτές μεγάλες ανθρώπινες απώλειες, ενώ σε άλλες χώρες, όπως η Ρουμανία, η Αυστρία, η Σλοβενία αλλά κι η Γερμανία (...) το ποσοστό αύξησης στη σύνταξη διαθηκών είναι της τάξης του 5%».

74. Φ. Αριέ, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου. Ο εξαγριωμένος θάνατος II*, μτφρ. Θ. Νικολαΐδης, Εστία, Αθήνα 1999, 395 κ.ε. Πρβλ. Μ. Γ. Σέρρης, *Διαβατήριες τελετουργίες στον μικρασιατικό Πόντο (μέσα 19^{ου} αιώνα - 1922): Γέννηση, γάμος, θάνατος*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2007, σ. 297 κ.ε.· Γ. Αλεξιάς, «Η διαχείριση του θανάτου στο νοσοκομείο: Η εργαλειοποίηση της ανθρώπινης ύπαρξης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 108-109 (Β'-Γ' 2002), 229 κ.ε.

τον θάνατό τους, όπως δυστυχώς πάντοτε, ποικίλα οικογενειακά προβλήματα. Κάποιοι άλλοι δεν κατάφεραν να αποχαιρέτισουν τους οικείους τους...

«Επεισόδιο» πέμπτο: Αναστοχαστικές σύγχρονες (επίκαιρες) θεωρήσεις

Οι νεωτερικές παιδαγωγικές και φεμινιστικές θεωρίες ήταν η κύρια (θαρρώ) αφορμή για την πλήρη σχεδόν απουσία των γιαγιάδων και των παππούδων από τη ζωή των νεαρών βλαστών της οικογένειάς τους: Τους αποστέρησαν μια ιδιαίτερη ποιότητα σχέσης, δυσεύρετη σήμερα και ίσως αναντικατάστατη. Και όμως η βιβλιογραφία βρίθει από σύγχρονες και έγκυρες επιστημονικές (μετανεωτερικές;) εργασίες που δείχνουν τον ευεργετικό ρόλο που έχουν οι ηλικιωμένοι ενήλικες στη ψυχοσωματική και συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών.

Εκ πείρας και εξ εμπειρίας γνωρίζω την ευεργετική για το παιδί επίσκεψη στον παππού και στη γιαγιά που διαβιούν στο χωριό,⁷⁵ σε ένα καλύτερο από αυτό της πόλης φυσικό περιβάλλον. (Ζήσαμε προσφάτως, το 2020, το έτος του κορωνοϊού και της απαγορεύσεως μετακινήσεων από νομού εις νομόν, το δράμα αυτής της επιβληθείσας στέρησης...). Την αίσθησή μου αυτήν συνεπικουρούν και επιβεβαιώνουν οι επιστημονικές έρευνες. Αναφέρω μερικές:

Η έρευνα του Vincent Adkins αποδεικνύει την *αποδοχή* που βρίσκουν τα παιδιά στη σχέση τους με τους παππούδες. Τα εγγόνια επωφελούνται συναισθηματικά και γνωστικά, οι παππούδες και οι γιαγιάδες συνιστούν από κοινού μια ακλόνητη βάση υποστήριξής τους κατά τη διάρκεια του διαζυγίου των γονέων τους και της οικογενειακής κατάρρευσης. Επιπλέον, όσα παιδιά μεγαλώνουν αποκλειστικά από παππούδες είναι όπως εκείνα που μεγαλώνουν από βιολογικούς γονείς. Οι ηλικιωμένοι ενήλικες, ως ανάδοχοι παππούδες παιδιών σε κίνδυνο, προσφέρουν μέγιστες υπηρεσίες στην εύθραυστη ζωή τους.⁷⁶

Οι Karen Roberto και Johanna Stroes διερεύννησαν τη σημασία των παππούδων στη ζωή των νεαρών ενηλίκων εγγονών, σε ένα δείγμα 142 φοιτητών. Εξέτασαν τέσσερις τομείς: Τη συμμετοχή σε δραστηριότητες με τους παππούδες (και τις γιαγιάδες), την ανάπτυξη αξιών λόγω της συναναστροφής τους με αυτούς /-ές, την αλληλεγγύη στη σχέση τους και τον ρόλο που διαδραματίζουν, όπως αυτός προσ-

75. Ακόμη και στους συγγενείς. Ο Στ. Ζουμπουλάκης απέδωσε προσφάτως τον πλούτο των αισθημάτων, των συναισθημάτων και των «γνώσεων βίου» που αποκόμιζε (παιδί), από την επί εννέα συνεχή καλοκαίρια διαμονή του στο «πάτριον έδαφος» της Συκιάς Λακωνίας. Βλ. Στ. Ζουμπουλάκης, *Στ' αμπέλια*, Πόλις, Αθήνα 2018, και Μ. Γ. Σέργης, «Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης Στ' αμπέλια της Αυτοεθνογραφίας. Αναπαραστές όψεων του “παραδοσιακού” στην “ύστατη ώρα” του (δεκαετία του 1960), σε μια κοινότητα της Λακωνίας», στον τόμο Μ. Γ. Βαρβούνης (επιμ.), *Ο σύγχρονος ελληνικός λαϊκός πολιτισμός: Μεταξύ Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας αφιερωμένης στον Ομότιμο Καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη*, Παρατηρητής της Θράκης, Κομοτηνή 2020, 97-122.

76. Vincent Adkins, «Grandparents as a national asset: A brief note», *Activities, Adaptation & Aging* 24: 1 (1999), 13-18.

λαμβάνεται από τα εγγόνια. Ενώ οι αλληλεπιδράσεις με τους παππούδες ήταν σπάνιες, τα εγγόνια αντιλαμβάνονταν τους παππούδες τους (και τις γιαγιάδες, ειδικότερα) ως ασκούντες επιρροή στην ανάπτυξη των αξιών τους. Τα εγγόνια ανέφεραν ισχυρότερες σχέσεις με τις γιαγιάδες. Ο ρόλος που απέδιδαν σε αμφοτέρους φαίνεται ότι επηρέαζε τη συμμετοχή σε δραστηριότητες, στην ανάπτυξη αξιών και την αλληλεγγύη στις μεταξύ τους σχέσεις.⁷⁷

Οι Mary Breheny, Christine Stephens, Lorraine Spilsbury εξέτασαν τον ρόλο των παππούδων στη Νέα Ζηλανδία και επιβεβαίωσαν τη σημασία του σε πολλές οικογένειες της χώρας (2013). Εικοσιεννέα παππούδες μίλησαν για τις εμπειρίες τους και περιέγραψαν τις χαρές και το θαύμα του ρόλου τους. Ωστόσο, τα όριά τους φάνηκε πως πρέπει να τυγχάνουν διαρκούς διαπραγμάτευσης, διότι, διαφορετικά, ενδέχεται να προκύψει σύγκρουση. Άρα, η σύγχρονη σχέση παππού και παιδιού οφείλει να βασίζεται στη φροντίδα και τη συντροφικότητα. Πράγματι, πολλοί συμμετέχοντες περιέγραψαν ότι καθορίζουν τη συμπεριφορά τους (α) ανάλογα με την ανάγκη ισορροπίας της σύνδεσης με τα εγγόνια τους και (β) με το δικαίωμα των ενηλίκων παιδιών τους να μεγαλώνουν τα βλαστάρια τους σύμφωνα με τις ιδικές τους αξίες.⁷⁸

«Επεισόδιο» έκτο (φανταστικό): Προς το μέλλον...

Αν οι παππούδες / γιαγιάδες δεν προσαρμοσθούν στις δημιουργημένες νέες συνθήκες και παραμείνουν σε ρόλους άλλων εποχών, η σχέση τους με τα νέα εγγόνια θα επηρεασθεί, καθώς αυτά θα ακολουθούν, κατά τη γνωστική τους ανάπτυξη, το κυρίαρχο ρεύμα της εποχής τους.⁷⁹

Το «πρότυπο» της γιαγιάς στην Ελλάδα (ξεκίνησα και κλείνω την εργασία με αυτήν) έχει πλέον αποδομηθεί. Η γιαγιά τού σήμερα (στην πόλη ή ακόμη και στο χωριό) μπορεί να εκληφθεί ως αποδεικτικό «σημείον», και μάλιστα ισχυρό, της μετάβασης της ελληνικής κοινωνίας από την «παραδοσιακή» της μορφή στη σύγχρονη. *Οι ρόλοι της είναι θαρρώ ασαφείς, όπως συμβαίνει στα ίδια τα ζευγάρια της πυρηνικής οικογένειας, εξ ου και οι πάμπολλες αναμεταξύ τους διενέξεις.* Η σύγχρονη γιαγιά δεν συμμορφώνεται πλέον εύκολα προς δεδομένες σχέσεις και απαιτήσεις. Επιθυμεί να διαθέτει τον χρόνο της κατά το δοκούν, όπως εκείνη επιλέγει. Δεν διατίθεται εκ των προτέρων σε κανέναν, αν επιθυμεί να συμπεριφερθεί έτσι: Ενδέχεται να έχει ορίσει συνάντηση με τις φίλες της για καφέ ή

77. Karen Roberto, Johanna Stroes, «Grandchildren and grandparents: Roles, influences and relationships», *International Journal of Aging and Human Development* 34 (1992), 227-239.

78. Mary Breheny, Christine Stephens, Lorraine Spilsbury, «Involvement without interference: How grandparents negotiate intergenerational expectations in relationships with grandchildren», *Journal of Family Studies* 19: 2 (2013), 176-186.

79. Κάτι ανάλογο παρατηρούσαν αρχές του 1970 (για την Αμερική) οι Eva Kahana, Boaz Kahana, «Theoretical and research perspectives on grandparenthood», ό.π., 266.

περπάτημα, να παρακολουθεί επιμορφωτικά σεμινάρια, να έχει εκδράμει με κά-ποιο Κ.Α.Π.Η. στην «αντίπερα» Ελλάδα. Συνήθως προσφέρει αρωγή στα παιδιά της το Σαββατοκύριακο, για να «ελευθερωθούν» κι εκείνα και να απολαύσουν το διήμερο, άρα, η απουσία της από τη ζωή των νεαρών βλαστών της οικογέ-νειας τις αποστερεί από μια ιδιαίτερη ποιότητα σχέσης, την οποία και εκείνη νιώθει την ανάγκη να αισθανθεί. Με αγάπη και παραμύθι. Αγάπη και φαντασία δηλαδή, μεταφορά στην ποίηση της φαντασίας, του μύθου, του φανταστικού, που έχει ανάγκη ο σύγχρονος άνθρωπος των μεγαλουπόλεων...

Αλίευσα από το Διαδίκτυο την πληροφορία ότι ο αριθμός των ατόμων άνω των 60 ετών θα έχει τριπλασιαστεί το 2050 και ότι μια νέα τάση αρχίζει να υλο-ποιείται στην Ευρώπη: Η συγκατοίκηση (όχι στην ίδια κατοικία, αλλά στο ίδιο συγκρότημα κατοικιών) ατόμων Τρίτης Ηλικίας, γνωστών και φίλων έν πολλοίς, που αποφάσισαν να αυτοδιαχειρισθούν το μέλλον τους. Πρόκειται για μια πρω-τότυπη ιδέα, για όσους ηλικιωμένους επιθυμούν να συνεχίσουν τις ζωές τους με επιλεγμένους φίλους. Ένα τέτοιο σχέδιο συστέγασης διαβάζω ότι δημιουργήθη-κε ήδη στη Δανία, κάτι σαν ιδιωτικό χωριό, όπου κάθε κάτοικος ή κάθε ζευγάρι έχει τη δική του κατοικία, με κοινόχρηστους χώρους δραστηριοτήτων και ανα-ψυχής. Κάθε «χωριό» έχει τους δικούς του κανόνες. Το νέο μοντέλο έχει ήδη επεκταθεί σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες και στις Η.Π.Α. γράφει η εφημερίδα *Independent*.⁸⁰ Καταλύεται, όπως υποστηρίζεται, με αυτό το μοντέλο η μοναξιά, η τυχόν αίσθηση της εγκατάλειψης από την ίδια την οικογένεια, ενώ ενισχύεται, αντιθέτως, η αίσθηση του *ανήκειν* σε μια δημιουργική ομάδα, με αυτόβουλη ε-νεργό συμμετοχή στη δράση της.⁸¹ Ο άνθρωπος ξαναγυρίζει, τηρουμένων των αναλογιών, στην αρχαϊκή κοινοβιακή του ζωή... Η ευρωπαϊκή αυτή τάση θα θέσει σε νέες βάσεις άραγε τις σχέσεις των παππούδων με τα εγγόνια τους και γενικότερα με την οικογένεια; Στην Ελλάδα των «παραδόσεων» εννοώ και των παγιωμένων, σχεδόν ακατάλυτων θεσμών...

Παρέθεσα τα παραπάνω και για τον εξής λόγο: Για να υπενθυμίσω ότι το γήρας δεν συνεπάγεται για τους φορείς του εγκατάλειψη ρόλων ή καθηκόντων

80. Πρβλ. στο <https://www.aftodioikisi.gr/diethni/nea-moda-ine-na-gername-filous-anti-sta-girokekia/>

81. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει στην Αυστραλία: Οι Active Adult Lifestyle Communities (AALCs, Ενεργές Κοινότητες Τρόπου Ζωής Ενηλίκων) εμφανίστηκαν πρόσφατα στην αυστραλιανή αγορά στέγης, ως απάντηση στις εκκλήσεις πολλών πλούσιων κυρίως κατοίκων για επιλογή στέγασης, καθώς αρχίζει η φάση της συνταξιοδότησής τους. Η Caryl Bosman υποστηρίζει ότι οι AALCs προσφέρουν έναν τρόπο ζωής τέτοιον, που καλύπτει τις ανάγκες, τις απαιτήσεις και τις επιθυμίες για ψυχική και σωματική υγεία και ευημερία όσων τον επιλέγουν. Οι κοινότητες αυτές είναι αστυρή ηλικιακές (*gerotopia*, τα αποκαλεί), που προσφέρουν (όπως σε ενοίκιο) σε όσους βρίσκονται σε ηλικία 55 ετών και άνω ανεξάρτητες κατοικίες, υπό όρους. Βλ. ενδεικτικά και αναλυτικότερα στα Caryl Bosman, «Gerotopia: Producing lifestyle communities for baby boomers», *Australian Planner* 51: 1 (2014), 15-23· B. C. Grant, «Retirement Villages: An alternative form of housing on an ageing landscape», *Social Policy Journal of New Zealand* (March 2006), 100-113.

σε όλα τα επίπεδα (πρωτίστως το ψυχολογικό, το προσωπικό και το κοινωνικό). Γήρας και παθητικότητα τείνουν να μην είναι ταυτόσημες έννοιες σήμερα. Ζήτω η ενεργός γήρανση!

Abstract

ABOUT GRANDMOTHERS AND GRANDFATHERS: A NARRATION WITH AUTOETHNOGRAPHIC ELEMENTS IN FIVE «ACTS»

MANOLIS G. SERGIS

Emeritus Professor, Democritus University of Thrace

m.g.sergis@gmail.com

This study deals with grandmothers and grandfathers, in an intertemporal view (*longue durée*), as regards their relationship with the greek society and more specifically, their grandchildren. The “drama” of these relationships is articulated “theatrically” in five “theatrical acts” of a short or wider breadth, that start in the “traditional” culture and reach the present time in the covid 19 Greece.

The study is authoethnographic at times. I use, in other words, as a tool for my analysis, the *Analytic* (in particular) *Autoethnography*, because it is more inclined towards an *on purpose research analysis* and consequently the necessary theoretical *validation* and the respective bibliographical one are not omitted. The study is *simultaneously*, however, based on the *experiential* view of the topic under discussion with the support of various sources from the literature, the poetry, the folk speech, etc.

ISBN 978-960-656-094-1

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ

Π.Π. Γερμανού - Ι. Μιχαήλ 2, 54622, Θεσσαλονίκη, 2310264748, 6946461460

anstamoulis@hotmail.com • xarpantidisioannis@gmail.com

www.osdelnet.gr (Σταμούλη Αντ.) • www.biblionet.gr (Σταμούλη Αντ.)